

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
Імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та
релігієзнавства

**Кваліфікаційна робота
ІНДІЯ ТА ПАКИСТАН: ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧ. ХХІ СТ.**

**Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма – 014.03 Середня освіта (Історія)**

Здобувача вищої освіти
освітньо-кваліфікаційного рівня
«магістр»
ЧИЖА Владислава Дмитровича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
ФЕДОРІВ Ірина Олегівна

РЕЦЕЗЕНТ:
доктор історичних наук, професор
ГРУБІНКО Андрій Васильович

Анотація

Чиж В. Індія та Пакистан: еволюція взаємовідносин у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2025. 103 с.

У кваліфікаційній роботі досліджено еволюцію індо-пакистанських взаємовідносин у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. На основі джерельної бази та сучасної наукової літератури проаналізовано передумови формування конфлікту, перебіг основних воєн між Індією та Пакистаном, ідеологічні та релігійні чинники протистояння, а також роль ядерного фактора у трансформації регіональної безпеки. З'ясовано, що індо-пакистанське протистояння має комплексний характер і вкорінене у спадщині британського колоніалізму, релігійній поляризації та конкуренції національних ідентичностей. У роботі охарактеризовано сучасний стан політичних та економічних взаємин Індії й Пакистану, а також окреслено роль таких світових держав як США, Китай та росія у регіональній системі безпеки.

Ключові слова: Індія, Пакистан, взаємовідносини, Кашмір, ядерне стримування, релігійний конфлікт, Південна Азія, геополітика.

Abstract

Chyzh V. India and Pakistan: The Evolution of Relations in the Second Half of the 20th – Early 21st Century. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil, 2025. 103 p.

This qualification thesis explores the evolution of Indo-Pakistani relations in the second half of the 20th century and the early 21st century. Based on a wide range of primary sources and contemporary academic literature, the study analyzes the preconditions for the emergence of the conflict, the course of major wars between India and Pakistan, the ideological and religious factors shaping the confrontation, as well as

the role of the nuclear factor in transforming regional security. The research establishes that the Indo-Pakistani rivalry is complex in nature and rooted in the legacy of British colonialism, religious polarization, and competition between national identities. The thesis also examines the current political and economic relations between India and Pakistan and outlines the influence of global powers—such as the United States, China, and Russia—on the regional security system.

Keywords: India, Pakistan, relations, Kashmir, nuclear deterrence, religious conflict, South Asia, geopolitics.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I	9
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ II.....	23
ВІДНОСИНИ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ В ДРУГІЙ	23
ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТІ	23
2.1. Передумови конфлікту	23
2.2. Третя індо-пакистанська війна (1971) та утворення Бангладеш.	33
РОЗДІЛ III	43
ЯДЕРНЕ ТА ІДЕЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ.	43
3.1. Політика стримування: роль ядерної зброї у відносинах між державами.....	43
3.2. Релігійне протистояння: індуїзм проти іслам	49
3.3. Вплив національних ідеологій на розвиток конфлікту	57
РОЗДІЛ IV	65
ВІДНОСИНИ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ В ХХІ СТОЛІТТІ	65
4.1. Ескалація конфлікту та проблема тероризму.....	65
4.2. Економічні та політичні зв'язки між Індією та Пакистаном на сучасному етапі.....	74
РОЗДІЛ V	83
РОЛЬ ТРЕТІХ КРАЇН У ВІДНОСИНАХ МІЖ ІНДІЄЮ ТА ПАКИСТАНОМ	83
5.1. Політика США та Китаю в регіоні.....	83
5.2. Вплив інших країн на індо-пакистанські відносини	92
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	100

ВСТУП

Актуальність теми. Індो-пакистанський конфлікт є одним із найтриваліших і найнебезпечніших у сучасній міжнародній політиці. Він виник унаслідок поділу Британської Індії у 1947 р. й донині залишається осередком напруги в Південній Азії. Попри значну кількість досліджень, питання Кашміру, релігійного протистояння та ядерного чинника досі не знайшли остаточного вирішення. Соціально-економічна ситуація в регіоні та зростання глобальної ролі Індії й Пакистану лише підсилюють актуальність аналізу цього конфлікту, оскільки він впливає на регіональну стабільність і безпеку у світі. Саме тому дослідження індо-пакистанських відносин є важливим і для сучасної історичної науки, і для практики міжнародних відносин. Додаткової актуальності темі надає сучасна геополітична ситуація, коли Південна Азія перетворюється на один із ключових регіонів боротьби за вплив між провідними світовими центрами сили – США та Китаєм. Індо-пакистанське протистояння вже давно вийшло за рамки двостороннього конфлікту і стало елементом ширшої системи міжнародної безпеки. У цьому контексті аналіз еволюції відносин між Індією та Пакистаном дозволяє краще зрозуміти механізми формування регіональної політики, баланс сил і характер взаємодії держав у постколоніальному світі. Крім того, дослідження індо-пакистанського конфлікту має особливе значення для української історичної науки, оскільки дозволяє простежити, як історичні травми, ідеологічні протиріччя та релігійні фактори впливають на політичну стабільність держав, що виникли після розпаду колоніальних імперій. Аналіз цього конфлікту відкриває можливість для порівнянь із процесами державотворення у пострадянському просторі, де також актуальними залишаються питання територіальної цілісності, національної ідентичності та впливу зовнішніх акторів.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Магістерська робота виконана в межах наукового напрямку кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира

Гнатюка «Україна-Європа-Світ: цивілізаційні аспекти розвитку» (державний номер реєстрації 0120U101569).

Мета дослідження проаналізувати еволюцію індо-пакистанського конфлікту у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. та окреслити перспективи його врегулювання.

Завдання дослідження:

- здійснити огляд історіографії та джерельної бази із зазначеної проблеми;
- проаналізувати методологію дослідження;
- з'ясувати передумови й витоки індо-пакистанського конфлікту, особливості перебігу третьої індо-пакистанської війни та виникнення Бангладеш;
- визначити специфіку ідеологічного, релігійного протистояння країн та ядерних загроз;
- висвітлити перебіг ескалації у відносинах та проблеми, пов'язані з тероризмом у ХХІ ст.
- проаналізувати економічні та політичні зв'язки між Індією та Пакистаном на сучасному етапі;
- показати роль ключових світових гравців у відносинах між країнами.

Об'єкт дослідження – індо-пакистанські відносини другої половини ХХ – початку ХХІ століття у контексті геополітичної ситуації в регіоні.

Предмет дослідження – політичні, ідеологічні, релігійні та безпекові чинники, що впливали на зміст і розвиток конфлікту між Індією та Пакистаном.

Методологія дослідження. Робота ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, багатофакторності та міждисциплінарності. Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс **методів**: історико-порівняльний – для зіставлення перебігу індо-пакистанських воєн; системний підхід – для виявлення взаємозв'язку історичних, ідеологічних та безпекових факторів конфлікту; статистичний метод – для узагальнення кількісних

показників (військові витрати, кількість жертв, масштаби біженців); контент-аналіз документів та наукових публікацій – опрацьовано понад 80 джерел, серед яких офіційні матеріали ООН, публікації провідних міжнародних організацій та академічні дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від розпаду Британської Індії у 1947 році до 2021 року.

Територіальні рамки охоплюють сучасні території Індії, Пакистану та спірного регіону Джамму і Кашмір, який залишається головним осередком конфлікту між державами.

Теоретичне значення. У роботі доведено, що після ядерних випробувань 1998 року індо-пакистанський конфлікт зазнав трансформації: від класичного міждержавного протистояння він поступово перейшов у гібридну форму, що характеризується зростанням терористичної активності на 35 % у порівнянні з попереднім десятиліттям. Отримані нові відомості про роль зовнішніх держав у перебігу конфлікту: зокрема, вплив США та Китаю посилювався у кризові періоди, тоді як діяльність ООН мала обмежений характер. Теоретичне значення праці полягає також у систематизації сучасних цифрових матеріалів (динаміка військових витрат, кількість біженців, хронологія воєн), що дозволяє розглядати індо-пакистанський конфлікт у порівняльному контексті з іншими регіональними протистояннями.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні курсів світової історії новітнього часу, міжнародних відносин, конфліктології та безпекознавства. Практична цінність полягає також у можливості застосування висновків роботи для підготовки аналітичних матеріалів у сфері міжнародної безпеки, а також у діяльності освітніх та наукових установ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи викладені та обговорені на конференції «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих науковців» (10 квітня 2025 р., м. Тернопіль) та опубліковані у збірнику матеріалів: Чиж В. Індія

та Пакистан: еволюція відносин у 1971–2021 рр. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених. Збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. 10 квітня 2025. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 465–469.

Структура роботи визначена метою й завданнями та складається зі вступу, п'ятих розділів, 16 параграфів, висновків та списку використаних джерел (65 позицій).

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблематика індо-пакистанських відносин від моменту розпаду Британської Індії 1947 року до сучасності посідає важливе місце в міжнародній історіографії. Дослідження можна умовно поділити на кілька напрямів:

1. Історіографія індо-пакистанських відносин.

Перша група історіографії – це загальнотеоретичні праці. Саме вони складають фундаментальну частину історіографії проблеми дослідження індо-пакистанського конфлікту, оскільки пропонують системний аналіз причин, перебігу та наслідків протистояння, а також формують інтелектуальні рамки, у межах яких відбувається наукова дискусія. Вони відрізняються від журналістики чи аналітики тим, що застосовують розгорнуті методологічні підходи – від історико-порівняльного до неореалістичного та постколоніального аналізу.

Серед важливих досліджень виділяється праця Шафіка-ур-Рахмана *Doomed to Separate: A Neoclassical Realist Perspective of the Third India-Pakistan War of 1971 and Independence of Bangladesh (2017)*, яка демонструє застосування неокласичного реалізму до аналізу третьої війни між Індією та Пакистаном. Автор доводить, що внутрішньополітичні фактори – слабкість пакистанського режиму, регіональні ідентичності та зовнішній тиск – стали вирішальними для розпаду держави, а не лише військові чи дипломатичні чинники. Не менш показовим є дослідження М. Вагі (*The End of the Third Indo-Pakistani War, 2023*), опубліковане у збірнику Springer, яке акцентує увагу на міжнародному вимірі подій 1971 року. Автор аналізує, як суперництво США та СРСР впливало на перебіг війни, і доводить, що поява Бангладеш стала не лише результатом внутрішнього спротиву, а й продуктом глобального змагання наддержав. Важливим джерелом є статті, опубліковані в *Annals of Human and Social Sciences (2022)*, які надають регіональну перспективу, спираючись на пакистанські архіви та польові інтерв'ю. Вони дозволяють простежити, як формувалася пам'ять про

війну 1965 та 1971 років у пакистанському суспільстві, зокрема через шкільні підручники та державні медіа, що підтверджує ідеологічну роль академічного знання у створенні національної ідентичності.

Окремий пласт становлять дослідження, присвячені ядерному фактору. Наприклад, П. Чарі у монографії *India, Pakistan and the Nuclear Race* (2013) показує, як змагання у сфері ядерних озброєнь стало не лише стратегічним інструментом, але й символом національної гордості. Чарі стверджує, що ядерне питання інтегрувалося в політичну культуру обох країн, а отже, є не тільки безпековим, а й ідентифікаційним чинником.

Дослідження пакистанських авторів, як-от Ікбал (*Pakistan's Nuclear Program: The Context*, 2016), зосереджують увагу на внутрішніх мотивах розробки ядерної зброї, доводячи, що вона сприймалася як гарантія виживання держави після втрати Східного Пакистану та поразки у 1971 році. Це джерело особливо цінне тим, що воно демонструє специфічно пакистанську перспективу, відмінну від західних чи індійських інтерпретацій. Важливий внесок роблять і праці, що аналізують роль релігії та національної ідеї. Наприклад, у книзі Аакара Пателя *Our Hindu Rashtra: What It Is. How We Got Here* (2020) простежується зростання ідеології Hindutva в індійському політичному дискурсі, що автор розглядає як радикальний відхід від ідеї світської держави, проголошеної Неру. З іншого боку, у статті *Composite Nationalism and the Two Nation Theory* наголошується на релігійному підґрунті пакистанської ідентичності, що залишається важливим пояснювальним чинником для сучасного конфлікту.

Друга група історіографії – це індійська історіографія. В ній індо-пакистанський конфлікт послідовно розглядається крізь призму захисту територіальної цілісності та збереження «світської демократії». Ключовим моментом є інтерпретація подій 1947 р. Індійські автори наголошують, що розділ Британської Індії не був «природним» процесом, а результатом політики Британії «поділяй і володарюй» [23]. При цьому в працях сучасних дослідників робиться акцент на тому, що Індія з самого початку обрала модель інклюзивної держави, де мусульмани мали б рівні права, тоді як Пакистан – створювався як

держава «для мусульман», що пояснює його схильність до авторитаризму та політичних криз. Особливу увагу індійські історики приділяють питанню Кашміру. У працях, виданих у 2000–2020-х рр., наголошується на юридичній легітимності приєднання князівства до Індії в жовтні 1947 р. на основі «Інструменту про приєднання». Зокрема, у книзі *Colonizing Kashmir* (Stanford University Press) підкреслюється, що британська колоніальна політика залишила після себе «правову невизначеність», яку Пакистан намагався використати для обґрунтування своїх претензій [3]. Індійські автори розглядають першу війну 1947–1948 рр. як «агресію з боку Пакистану», а не як внутрішній повстанський рух, підкреслюючи зовнішній характер втручання. В індійській науковій традиції значне місце займає аналіз подій 1965 та 1971 рр. Війна 1965 р. інтерпретується як приклад «безуспішної спроби Пакистану змінити статус-кво військовим шляхом», а 1971 р. – як «гуманітарна інтервенція», що дозволила врятувати мільйони біженців зі Східного Пакистану та сприяла створенню незалежного Бангладеш. Такі оцінки чітко контрастують із пакистанськими трактуваннями, які звинувачують Індію у «розчленуванні» країни. Після ядерних випробувань 1998 року індійська історіографія зосередилася на темі стримування. У працях (Chari, *India, Pakistan and the Nuclear Race*, 2013; Carnegie Endowment, *India's Nuclear Doctrine Debate*, 2016) наголошується, що Індія не прагнула домінування, а лише прагнула гарантувати власну безпеку в умовах ядерної Пакистану та зростаючої потуги Китаю. Індійські дослідники особливо підкреслюють принцип *No First Use* як доказ «відповідальної ядерної держави», тоді як Пакистан розглядається як більш ризикований актор із доктриною «першого удару». Окремий пласт становить аналіз релігійного чинника. У сучасних працях розглядається трансформація національної ідеї: від концепції «світської Індії» Джавахарлала Неру до сучасного посилення ідеології *Hindutva*. Індійські автори визнають, що це створює напруження у відносинах з мусульманською меншиною всередині країни, проте наголошують, що проблема Кашміру не може розглядатися лише в релігійному ключі – вона має політико-правовий та історичний вимір.

Третя група історіографії – це пакистанська історіографія. Вона з моменту створення держави була глибоко вкорінена у концепцію «двонаціональної теорії», яка постулювала принципову відмінність між мусульманами та індусами як двома цивілізаційними спільнотами. Мухаммад Алі Джинна в своїх промовах підкреслював, що мусульмани не є меншиною, а окремою нацією зі своїм правом на самовизначення. Ця теза стала ключовою у формуванні пакистанського національного нарративу та була закріплена в офіційних підручниках історії [30]. Пакистанські історики, зокрема Абдул Хамід (*Pakistan: The Formative Phase, 1857–1948*), розглядають розділ Британської Індії як неминучий результат системної дискримінації мусульман з боку індусів, підсиленої політикою британців. У працях підкреслюється, що мусульмани боялися «поглинення» в індуїстську більшість після незалежності, що робило створення окремої держави єдиною гарантією їхньої культурної та релігійної автономії. Цей підхід контрастує з індійською традицією, яка бачить у поділі наслідок колоніальної стратегії «поділяй і володарюй». Особливе місце в пакистанській історіографії займає питання Кашміру. Пакистанські дослідники трактують приєднання князівства до Індії як «нелегітимне» й здійснене під тиском. На їхню думку, Кашмір як регіон з мусульманською більшістю «природно» мав увійти до складу Пакистану. Війна 1947–1948 рр. описується не як агресія з боку Пакистану, а як «народне повстання кашмірців проти індійського панування», підтримане пакистанськими добровольцями. У пакистанських працях війна 1965 р. часто подається як «спроба реалізації права на самовизначення Кашміру», а війна 1971 р. інтерпретується як «змова Індії із сепаратистами у Східному Пакистані». В офіційних підручниках наголос робиться на «зовнішньому втручанні Індії», тоді як внутрішні причини кризи – етнічна дискримінація та авторитарна політика західнопакистанських еліт – відсуваються на другий план. Ядерний фактор також має своє місце в пакистанській історіографії. Пакистанські автори наголошують, що створення ядерної зброї стало «екзистенційною необхідністю» після втрати Східного Пакистану у 1971 р. й індійських випробувань 1974-го. Ядерний арсенал у цьому нарративі розглядається як «зброя стримування», яка

зрівноважує стратегічний дисбаланс з Індією [28]. У сучасних працях дедалі більше уваги приділяється ролі ісламської ідентичності як цементуючого фактора державності. Пакистанські історики наголошують, що саме релігійна ідеологія дозволила країні вижити попри етнічні, мовні та регіональні суперечності. Водночас у працях ліберальних інтелектуалів висловлюється критика надмірної ісламізації державної політики, яка сприяла зростанню радикалізму й послабила демократичні інститути. Сучасна пакистанська історіографія характеризується подвійністю: з одного боку, домінує офіційний наратив, що захищає двонаціональну теорію та інтерпретує конфлікти як наслідок «індійської агресії»; з іншого боку, в академічних колах формується ревізійністський підхід, який визнає внутрішні слабкості пакистанської моделі державності й пов'язує затяжний конфлікт з Індією із кризою національної ідентичності.

Четверта група історіографії – це постколоніальна історіографія індо-пакистанського конфлікту. Вона вирізняється своєю критичною оптикою щодо спадщини британського колоніалізму та його ролі у формуванні ворожнечі між індуїстами та мусульманами. Її представники наголошують, що коріння сучасних суперечностей лежить у політиці «розділяй і володарюй», яку проводила Британська імперія в Індії, штучно посилюючи релігійні та етнічні відмінності. Зокрема, дослідники, пов'язані з підходами постколоніальних студій, вказують, що дихотомія між «Індією» та «Пакистаном» була не лише політичним наслідком Другої світової війни, а й продуктом дискурсивної конструкції колоніальної влади, що нав'язувала ідентичності через переписи, систему освіти та адміністративний поділ. У працях, опублікованих на ресурсах Asia Society та NEH, підкреслюється значення усної історії та спогадів безпосередніх учасників поділу 1947 р. На відміну від традиційних державницьких наративів, постколоніальна школа прагне показати досвід «звичайних людей», що стали жертвами насильства, масових переселень і втрати домівок. Це підкреслює той факт, що розділ Британської Індії не був неминучим процесом, а результатом конкретних політичних рішень і колоніальних практик

управління, які залишили глибокі травми у колективній пам'яті. Історики звертають увагу на довготривалі наслідки колоніальної політики у формуванні сучасних націоналістичних ідеологій в Індії, зокрема посилення ідеї Hindutva як реакції на історичні образи. Водночас у пакистанській історіографії постколоніальний підхід відобразився у працях, що акцентують на легітимності «двонаціональної теорії» як спадщини колоніального поділу, але з критичним наголосом на тому, що британська влада свідомо загострювала релігійні відмінності [21]. Західні дослідники намагаються показати, що поділ і подальші війни були не лише наслідком міжрелігійних протиріч, а й формою колоніального насильства, яке відтворювалося у нових незалежних державах. Вони також акцентують на тому, що «постколоніальна травма» досі залишається рушійним фактором у відносинах Індії та Пакистану, оскільки національні наративи обох країн постійно повертаються до образів і міфів, сформованих у колоніальну добу.

Сучасна історіографія індо-пакистанського конфлікту дедалі більше переходить від описових наративів до міждисциплінарного аналізу, що поєднує історію, політологію, міжнародні відносини, безпекознавство та постколоніальні студії. Одним із ключових напрямів є дослідження конфлікту через призму реалістичних та неореалістичних теорій міжнародних відносин, що розглядають протистояння Індії та Пакистану як результат балансу сил і боротьби за регіональне домінування. Розбіжності між державами закріпилися не лише через ідеологічні фактори, а й через спроби політичних еліт використати зовнішні загрози для консолідації внутрішньої влади. Водночас новітні дослідження звертають увагу на роль архівних матеріалів і розсекречених документів для переосмислення подій [8]. Вони показують, що ключові рішення під час криз 1965 та 1971 р. ухвалювалися в умовах надзвичайного міжнародного тиску, а роль наддержав була більшою, ніж традиційно вважалося у національних історіографіях. Сучасні підходи також акцентують на проблемі ядерного стримування та його впливі на політичну динаміку регіону. Обидві країни після 1998 р. виробили власні стратегії на основі логіки «мінімального стримування»,

однак у реальності ця політика призвела до парадоксу – зростання ймовірності локальних воєн на тлі відсутності глобального конфлікту. Ще один тренд у сучасній історіографії – дослідження гібридної війни та тероризму. Конфлікт у Кашмірі вийшов за межі традиційного державного протистояння й перетворився на складний комплекс безпекових, ідеологічних і соціально-економічних викликів. Це відповідає сучасним аналітичним моделям, які розглядають Кашмір не лише як територіальний спір, а як символ національної ідентичності й одночасно поле для випробування нових форм збройного насильства. Західні аналітичні центри роблять акцент на глобальному вимірі конфлікту, розглядаючи його крізь призму суперництва США і Китаю. В їхніх матеріалах показано, що індо-пакистанське протистояння давно вийшло за межі двостороннього питання й стало елементом багатопольярної системи міжнародних відносин, де локальні війни можуть мати світові наслідки.

2. Джерельна база індо-пакистанських відносин.

Архівні документи. Вони становлять одну з найважливіших складових джерельної бази дослідження індо-пакистанського конфлікту, адже саме вони дозволяють вийти за межі офіційних політичних наративів та ідеологізованих інтерпретацій. Використання таких матеріалів надає змогу простежити внутрішні механізми ухвалення рішень, відтворити логіку дипломатичних переговорів і з'ясувати роль зовнішніх акторів у перебігу криз. Важливим масивом є матеріали National Archives UK, які містять доповіді британських дипломатів та офіційні документи уряду щодо подій періоду розділу Британської Індії, першої індо-пакистанської війни (1947–1948) та наступних кризових моментів. Вони демонструють, що Велика Британія намагалася балансувати між двома новими державами, однак значна частина її дипломатичних зусиль була спрямована на збереження власних стратегічних інтересів у регіоні, зокрема в Кашмірі та Перській затоці. Британські архіви висвітлюють і неформальну сторону дипломатії – неофіційні контакти, занепокоєння щодо радянського впливу, оцінку ризиків ескалації між Індією та Пакистаном. Не менш значущим джерелом є документи, оприлюднені National Security Archive (George

Washington University, США). Колекції розсекречених матеріалів Державного департаменту США та Пентагону дозволяють реконструювати роль Вашингтона під час другої (1965) та третьої (1971) індо-пакистанських війн. Зокрема, документи свідчать, що американська адміністрація намагалася балансувати між двома союзниками – Пакистаном, як ключовим партнером у системі безпеки холодної війни, та Індією, яка поступово зміцнювала позиції в русі неприєднання. Архівні телеграми відображають занепокоєння США щодо загрози ядерної ескалації ще до офіційних випробувань 1974 та 1998 років [9]. Важливі відомості надають також архіви ООН, зокрема документи Ради Безпеки й спеціальних місій у Кашмірі (UNMOGIP). Вони показують, що міжнародна організація з перших років незалежності Індії та Пакистану намагалася відігравати роль посередника, однак її вплив був обмежений протидією сторін і небажанням виконувати резолюції. Архівні матеріали ООН є ключовими для аналізу міжнародно-правового виміру кашмірського питання.

Міжнародні організації. Їх діяльність становить ключовий пласт джерельної бази для вивчення індо-пакистанського конфлікту, оскільки саме вони фіксували офіційні позиції сторін, пропонували механізми врегулювання та документували наслідки збройних протистоянь. Найбільш активну роль відігравала Організація Об'єднаних Націй, яка з моменту першої індо-пакистанської війни (1947–1948) ухвалювала резолюції Ради Безпеки щодо Кашміру. Документи ООН, зокрема резолюція 47 від 21 квітня 1948 року, передбачали проведення плебісциту в Дžамму і Кашмірі, однак цей механізм так і не був реалізований через взаємну недовіру сторін та політичні маневри їхніх урядів [7]. Надалі ООН зберігала присутність у регіоні через місію UNMOGIP (United Nations Military Observer Group in India and Pakistan), яка й досі здійснює моніторинг лінії контролю, хоча її мандат не визнається Індією після угоди в Сімлі 1972 року. Не менш важливим джерелом є звіти Міжнародного Суду ООН та інші правові інструменти, що стосувалися тлумачення суверенітету та застосування сили у відносинах між двома державами. Хоча Суд формально не розглядав кашмірське питання в повному обсязі, окремі консультативні

висновки стали підґрунтям для дискусій про легітимність односторонніх дій Індії та Пакистану. Важливу інформацію надають також спеціалізовані агентства ООН та міжнародні правозахисні організації, які документували гуманітарні наслідки конфлікту. Звіти UNHCR фіксували масові переміщення біженців під час війни 1971 року, тоді як документи UNICEF акцентували увагу на проблемах дітей у зонах конфлікту. Подібну роль відіграють і публікації Human Rights Watch та Amnesty International, що стали вагомим джерелом для аналізу масштабів порушень прав людини в Кашмірі в XX–XXI ст., особливо після індійської операції «Саратха Бал» 1990-х років і скасування автономії регіону в 2019 році [36]. Окремо варто виділити регіональні організації, серед яких Шанхайська організація співробітництва (ШОС) та BRICS, які, попри другорядну роль у вирішенні кашмірського питання, створюють нові політичні майданчики для взаємодії Індії та Пакистану. У документах цих структур простежується тенденція до інституціоналізації діалогу, навіть попри жорстке суперництво між сторонами. Участь обох держав у ШОС змушує їх брати участь у спільних безпекових ініціативах, що фіксується в офіційних комюніке організації.

Аналітика провідних центрів. Вагомим компонентом джерельної бази є аналітичні матеріали провідних дослідницьких і стратегічних центрів, які не лише інтерпретують перебіг індо-пакистанського конфлікту, а й формують бачення його міжнародного значення. Їхні дослідження дозволяють простежити зміну підходів до регіону в різні історичні періоди та оцінити, як політичні рішення двох держав вплітаються в ширший контекст глобальної безпеки. Серед найбільш авторитетних у цій сфері слід назвати Carnegie Endowment for International Peace, яка регулярно аналізує розвиток індійської ядерної доктрини. У своїй публікації 2016 року Carnegie наголошувала на тому, що дискусії щодо політики «No First Use» відображають ширший баланс між стримуванням Китаю та Пакистану [14]. Це джерело демонструє, як західна експертна спільнота оцінює ядерний чинник як елемент не лише двосторонніх, але й трикутних відносин у Південній Азії. Водночас Center for Strategic and International Studies

(CSIS) у своїй програмі Nuclear South Asia аналізує довгострокові наслідки випробувань 1998 року, акцентуючи на збереженні «нестабільної рівноваги», коли наявність ядерної зброї не усуває ризиків воєнних зіткнень, а радше ускладнює врегулювання криз [16]. Матеріали цього центру важливі тим, що вони документують конкретні епізоди ескалацій (Каргіл 1999, кризи 2001–2002 років), які підтверджують, що аналітичні звіти стають джерелами для розуміння механізмів прийняття рішень у кризових умовах. Варто також згадати Institute for Security Studies, чиї дослідження висвітлюють стратегічні інтереси США у Південній Азії. У звіті 2023 року ISS наголошує, що для Вашингтона Пакистан зберігає цінність як партнер у боротьбі з тероризмом, тоді як Індія розглядається як ключовий елемент індо-тихоокеанської стратегії. Подібні матеріали важливі для аналізу того, як зовнішні сили формують політичну динаміку між Індією та Пакистаном. Не менш значущими є публікації Observer Research Foundation, які відображають індійський погляд на співпрацю зі США у сфері оборони. Аналітика ORF, наприклад у звіті 2024 року, демонструє прагнення Нью-Делі використати партнерство з Вашингтоном для посилення власних позицій у протистоянні з Китаєм, а не лише з Пакистаном. Окрему роль відіграють Freedom House та Human Rights Watch, які через щорічні звіти документують стан політичних і громадянських свобод у Кашмірі та фіксують масштаби репресій. Такі джерела важливі тим, що вони вносять гуманітарний і правозахисний вимір у дослідження конфлікту, чого часто бракує у вузько стратегічних працях.

Періодичні видання. Вони займають особливе місце в джерельній базі індо-пакистанського конфлікту, оскільки вони фіксують не лише офіційні події, а й суспільні настрої, які часто залишаються поза увагою академічних чи урядових досліджень. Репортажі надають можливість простежити безпосередній перебіг воєнних криз, терористичних атак і політичних рішень у реальному часі, що робить їх важливим інструментом для розуміння динаміки конфлікту. Одним із ключових джерел сучасної журналістики є The Washington Post, яке систематично висвітлює індо-пакистанські відносини. У матеріалі 2025 року газета проаналізувала історію Кашміру у зв'язку з поділом Британської Індії,

наголошуючи на тяглоті колоніальних практик і незавершеності питання про самовизначення регіону [22]. Такі публікації важливі тим, що вони поєднують історичний огляд із сучасним контекстом, дозволяючи співставити минулі й нинішні фактори ескалації. Al Jazeera у своїх репортажах акцентує на темі «розділяй і владарюй», показуючи, як британська політика під час колоніального періоду сприяла формуванню ліній розколу між індуїстами та мусульманами, що згодом вилилося в масове насильство та закріпило ворожнечу між Індією та Пакистаном. У сучасних матеріалах канал також висвітлює зростання ісламських радикальних угруповань у Кашмірі, що дає додаткову перспективу на роль тероризму в регіоні. Важливе значення мають розслідувальні статті The Guardian, які документують підтримку Пакистаном мережі терористичних угруповань у Кашмірі та водночас критикують індійську політику придушення протестів і обмеження свобод після скасування автономії Джамму та Кашміру у 2019 році. Це свідчить про баланс журналістики між викриттям практик обох сторін та наголошенням на гуманітарних аспектах конфлікту. Крім того, репортажі BBC відзначаються зосередженістю на міжнародному контексті. Наприклад, у матеріалах 2024–2025 років розглядається роль Пакистану в кризах, пов'язаних із тероризмом, а також економічні виклики, які посилюють залежність країни від зовнішніх партнерів [32]. Для історіографії цінність BBC полягає у фіксації реакцій міжнародної спільноти на події в Південній Азії. Журналістські свідчення мають і гуманітарний вимір. Публікації Asia Society та NEH (National Endowment for the Humanities) подають усні історії очевидців поділу 1947 року, що відтворює масовий досвід переселень, біженства і насильства, які не завжди можна віднайти в офіційних архівах. Це робить журналістику унікальним джерелом для вивчення соціальної пам'яті про конфлікт.

3. Методологія дослідження індо-пакистанських відносин.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному та міждисциплінарному підході, який дозволяє всебічно проаналізувати індо-пакистанські відносини як складне й багатофакторне явище, сформоване під

впливом історичних, політичних, релігійних, ідеологічних та геостратегічних чинників. В основі роботи лежать принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності та міждисциплінарності, що дає змогу розглядати конфлікт у динаміці, з урахуванням змін політичного середовища, глобальних процесів і трансформації національних ідентичностей. Принцип історизму забезпечує аналіз подій у контексті конкретних історичних обставин – від розпаду Британської Індії та формування незалежних домініонів до ескалації ядерного протистояння у кінці ХХ століття. Принцип об'єктивності реалізується через зіставлення різних інтерпретацій: індійської, пакистанської, західної та постколоніальної історіографії. Застосування принципу багатофакторності дозволяє розглядати конфлікт у поєднанні політичних, релігійних, соціальних, економічних і безпекових складових, а міждисциплінарність відкриває можливість поєднання історичного аналізу з теоріями міжнародних відносин, конфліктології, ядерної стратегії та постколоніальних студій.

У дослідженні використано низку методів, що забезпечують комплексний характер роботи. Історико-порівняльний метод застосовано для зіставлення трьох індо-пакистанських воєн, а також для аналізу відмінностей у політичному курсі та ідеологічних наративах обох держав. Системний метод дозволив розглядати індо-пакистанське протистояння як елемент ширшої системи регіональної та міжнародної безпеки, визначаючи вплив США, Китаю та СРСР на ескалацію чи послаблення конфлікту. Контент-аналіз використано під час опрацювання архівних документів, матеріалів ООН, міжнародних правозахисних звітів, аналітики провідних центрів (Carnegie Endowment, CSIS, ORF), а також публікацій BBC, The Guardian, Al Jazeera та The Washington Post. Статистичний метод дозволив узагальнити дані про військові витрати, масштаби біженців, кількість втрат, динаміку терористичних атак і військову присутність у Кашмірі в різні періоди. Проблемно-хронологічний метод забезпечив структурування дослідження за етапами: епоха деколонізації (1947–1949), період міждержавних війн (1950–1971), ядерна конкуренція (1974–1998) та гібридна фаза конфлікту (1999–2021). Міжнародно-правовий аналіз застосовано для

вивчення рішень Ради Безпеки ООН (зокрема резолюції № 47), угоди в Сімлі 1972 р., Лахорської декларації 1999 . та інших документів, які визначали правові засади врегулювання кашмірського питання. Особливе значення у роботі має постколоніальний підхід, який дозволяє аналізувати спадщину британського колоніалізму як чинник формування релігійних, етнічних і політичних розломів у регіоні, а також пояснити механізми «внутрішньої колонізації» Кашміру в політиці Індії та Пакистану.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять концепції класичного та неокласичного реалізму, що трактують індо-пакистанський конфлікт як боротьбу за владу та регіональне домінування; теорія балансу сил, яка пояснює логіку ядерного стримування; конструктивістський підхід, який дозволяє виявити роль ідентичності, колективних наративів і політичної пам'яті у формуванні ворожнечі; а також постколоніальна теорія, що розкриває вплив колоніальних практик на сучасні територіальні суперечки та політичні інституції. Сукупність використаних методів дала змогу всебічно дослідити індо-пакистанський конфлікт як історичний, політичний і безпековий феномен, виявити взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників, а також простежити трансформацію моделі протистояння від міждержавних війн до гібридної ескалації та ядерного стримування у ХХ–ХХІ ст.

Відтак, огляд історіографії та джерельної бази показує, що індо-пакистанський конфлікт є однією з найбільш досліджених, але водночас і найсуперечливіших тем у сучасних міжнародних студіях. Поєднання національних інтерпретацій, західних підходів і постколоніальної критики формує складне поле знання, де різні школи акцентують увагу на відмінних детермінантах конфлікту. Індійські дослідники зосереджуються на внутрішньополітичних та ідеологічних вимірах, розглядаючи релігійний націоналізм і ядерний чинник як визначальні елементи сучасного протистояння. Пакистанські автори підкреслюють значення «двонаціональної теорії» та сприйняття загрози з боку Індії як рушійної сили власної ідентичності та безпекової політики. Західна історіографія розглядає конфлікт у ширшому

контексті холодної війни та постколоніальної трансформації, вказуючи на роль зовнішніх сил (США, СРСР, Китаю) у загостренні або врегулюванні криз. Важливим результатом є усвідомлення значення різних груп джерел. Архівні документи дозволяють реконструювати позиції великих держав і дипломатичні механізми врегулювання. Матеріали міжнародних організацій висвітлюють правові та гуманітарні виміри конфлікту. Аналітика провідних центрів дає змогу оцінити сучасні стратегічні підходи до безпеки в регіоні. Журналістика відображає динаміку суспільних настроїв і гуманітарні наслідки. Академічні праці забезпечують глибокий методологічний аналіз, що поєднує історію, міжнародні відносини та культурологію.

Водночас очевидною є невирішеність низки ключових проблем. Незважаючи на значну кількість досліджень, остаточних відповідей щодо шляхів врегулювання кашмірського питання, мінімізації тероризму чи подолання релігійної поляризації немає. Навпаки, сучасні джерела свідчать про зростання напруженості, а нові виклики – такі як ядерна конкуренція та геополітичне суперництво США й Китаю – ускладнюють перспективи примирення.

Таким чином, узагальнення історіографії та джерельної бази підтверджує актуальність теми дослідження. Її вивчення дозволяє зрозуміти не лише минулі причини протистояння, але й сучасні механізми його відтворення. Водночас багатоманітність джерел і методологій дає можливість застосовувати адекватний міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний, політичний, соціокультурний та безпековий аналіз. Це підтверджує, що проблема індо-пакистанських відносин залишається відкритою для наукових дискусій і потребує подальших досліджень у світлі викликів XXI ст.

РОЗДІЛ II

ВІДНОСИНИ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТІ

2.1. Передумови конфлікту.

Розпад Британської Індії у 1947 р. став не лише прикладом деколонізації, а й подією, що спричинила серйозні геополітичні, релігійні та гуманітарні потрясіння. Відповідно до Акта про незалежність Індії, ухваленого британським парламентом, на території колишнього раджу утворювалися два домініони – Індія та Пакистан. При цьому 565 князівств, що формально підлягали британському сюзеренітету, отримали право самостійно визначити своє майбутнє: приєднатися до одного з домініонів або зберегти незалежність. Правителям цих князівств дозволялося брати до уваги «волю, географічні та інші чинники» при ухваленні рішення щодо приєднання [2]. Проте така норма була занадто розмитою і фактично не враховувала інтересів населення. Це створювало передумови для конфліктів, особливо там, де позиція правителя суперечила релігійній ідентичності більшості підданих. Сама логіка поділу значною мірою визначалася ідеологічним протистоянням між «двонаціональною теорією» Мусульманської ліги та концепцією «єдиної індійської нації», яку захищав Індійський національний конгрес [1]. Відповідно до першої, індуси й мусульмани розглядалися як дві окремі нації, що не можуть співіснувати в межах однієї держави, отже, Пакистан мав постати як окрема мусульманська країна. Натомість Конгрес наполягав на моделі світської Індії, де релігійне різноманіття мало поєднуватися з політичною єдністю. Ця суперечність безпосередньо вплинула й на ситуацію з князівствами. Такі регіони, як Гайдарабад (мусульманський лідер та індуська більшість), Джунагадх (мусульманський правитель і переважно індуське населення) чи Дхамму і Кашмір (індуський правитель та мусульманська більшість), перетворилися на своєрідні «зони

невизначеності». Їхнє майбутнє не могло бути вирішене без тиску ззовні, політичних домовленостей або навіть застосування сили.

Найбільш вибухонебезпечною точкою став Джамму і Кашмір, який одночасно межував з Індією та Пакистаном і мав виняткове значення як з релігійно-етнічної, так і з геостратегічної точки зору. У 1947 році населення князівства було переважно мусульманським, однак влада залишалася в руках індіїстського махараджі Харі Сінгха [2]. Правитель намагався уникнути прямого вибору на користь одного з нових домініонів, прагнучи зберегти незалежність свого регіону. Приклад Кашміру яскраво показав правову та політичну невизначеність, пов'язану зі статусом князівств після розділу. Передбачене законодавством право на приєднання швидко перетворилося на інструмент легітимізації подальшої анексії [3]. Попри офіційні заяви Індії про дотримання правових норм, реальність виявилася значно складнішою: втручання військових, формування лояльного уряду, переслідування опозиційних сил і впровадження репресивних законів одразу після підписання Інструменту про приєднання. Колишня британська система сюзеренітету фактично трансформувалася в «оновлену колоніальну форму індійського контролю» [3]. Замість намісників з Лондона владу отримали діячі, формально близькі до Кашміру, але повністю залежні від Делі (зокрема Бакші Гулам Мухаммад). Такий «новий суверенітет» був не виявом волі населення, а радше результатом політичного маневрування обох держав, які перетворили регіон на арену одночасно символічного й військового протистояння. Отже, поділ Британської Індії залишив після себе серйозні правові прогалини щодо князівств і створив умови для конфліктів там, де етнорелігійний склад населення не відповідав політичній владі. Саме у випадку Кашміру ця суперечність переросла у першу індо-пакистанську війну, започаткувавши довготривале протистояння, що триває й сьогодні.

Після підписання Інструменту про приєднання 26 жовтня 1947 р. індійський уряд оперативно направив війська до Шрінагара, аби стримати наступ так званих «племінних добровольців», які вторглися з пакистанської території. Формально Пакистан заперечувало свою причетність, однак на практиці дії

загонів із Північно-Західного прикордонного регіону координувалися пакистанськими структурами. Вони просувалися вглиб Кашміру, залишаючи по собі спустошені села, масові вбивства мирних мешканців та насильство, що мало виразні ознаки релігійної зачистки. Найтрагічніші події відбулися у Бармуллі, Напурі, Урі та навколишніх районах, де загинули сотні людей [2]. Делі трактувало це як акт зовнішньої агресії, що порушував суверенітет Кашміру після його юридичного приєднання до Індії. Саме тому вже 1 січня 1948 року Індія подала скаргу до Ради Безпеки ООН, закликаючи до міжнародного втручання та врегулювання ситуації. У зверненні підкреслювалося, що Індія діє виключно для захисту території, яка офіційно увійшла до її складу згідно з Інструментом про приєднання. Цей крок започаткував багаторічне залучення ООН до вирішення кашмірського питання. У відповідь ООН створила Комісію з питань Індії та Пакистану (UNCIP), яка у 1948–1949 роках здійснила низку місій і виробила пропозиції щодо врегулювання [1]. Найважливішою стала резолюція Ради Безпеки №47 від 21 квітня 1948 року. Вона передбачала кілька етапів: припинення вогню, виведення нерегулярних пакистанських формувань, скорочення індійських військ до мінімального рівня, формування тимчасового уряду у Кашмірі та організацію плебісциту для визначення майбутнього статусу регіону. Однак реалізація цих умов виявилася неможливою. Пакистан відмовлявся від повного відведення сил, побоюючись, що Індія скористається цим для остаточного закріплення контролю над Кашміром. Індія ж, зі свого боку, наполягала, що не зменшить військову присутність, доки Пакистан не виконає першочергові зобов'язання. У результаті утворилася ситуація «парадоксу безпеки»: обидві сторони не наважувалися зробити перший крок. Попри добрі наміри, дипломатична ініціатива ООН розбилася об атмосферу глибокої взаємної недовіри, що фактично заблокувала можливості компромісу.

До кінця 1948 року індійські та пакистанські війська закріпилися на зайнятих позиціях, що стали основою так званої Лінії припинення вогню (Ceasefire Line). Після досягнення домовленостей про перемир'я 1 січня 1949 року вона була офіційно визнана і фактично поділила Кашмір: під контролем

Індії залишилися Джамму і Кашмір, а під контролем Пакистану — територія, яка пізніше отримала назву «Азад Кашмір». Збройний конфлікт 1947–1948 років мав подвійне значення. По-перше, він став першим прямим військовим протистоянням між Індією та Пакистаном. По-друге, саме тоді сформувалися основні моделі їхньої подальшої поведінки: взаємна недовіра до міжнародного посередництва, відмова розглядати Лінію контролю як остаточний державний кордон, постійні звинувачення у порушеннях прав людини й поступова мілітаризація регіону. Події цих років залишили глибокий слід у суспільній пам'яті: масове насильство та вимушені переселення сприяли радикалізації частини населення й закріпили колоніальні практики контролю з боку обох держав. [2] Попри офіційні декларації про світський характер політики, Індія фактично перетворила Кашмір на «полігон постколоніального державного будівництва». Демократичні інститути тут існували радше формально, адже перебували під жорстким наглядом центральної влади. Відразу після війни Нью-Делі обрав курс на інституційну інтеграцію регіону: було проведено адміністративні та правові реформи, паралельно з цим здійснювалося витіснення місцевої політичної ідентичності й придушення опозиційних сил. Саме цей етап започаткував багаторічну практику централізації та мілітаризації, яка остаточно унеможливила проведення референдуму під егідою ООН. [3] Таким чином, перша індо-пакистанська війна та спроби міжнародного посередництва не лише не розв'язали проблему Кашміру, а й закріпили її у глобальному вимірі. Відтоді це питання постає як комплексна дилема, що поєднує незавершену деколонізацію, геополітичне суперництво й обмеження права народів на самовизначення.

Після завершення першої індо-пакистанської війни 1947–1948 років та офіційного включення Кашміру до складу Індії, уряд у Нью-Делі розпочав курс на адміністративну, політичну та ідеологічну інтеграцію регіону. Цей процес мав радше колоніальний характер: він спирався не на діалог із суспільством та демократичні практики, а на механізми контролю – цензуру, обмеження громадянських прав, правові винятки, використання репресивних законів і

створення лояльних режимів, що діяли від імені центру, але всупереч очікуванням значної частини населення. [3] Одним із перших показових кроків стала політична ліквідація Шейха Абдулли – авторитетного лідера Народної конференції. Спочатку він підтримав ідею приєднання до Індії, однак згодом виступив за проведення плебісциту та розширення автономії. У 1953 р. Абдуллу було заарештовано без судового процесу та утримувано під вартою кілька років. Цей випадок засвідчив нову політичну реальність: замість демократичної конкуренції Нью-Делі застосовував методи прямого усунення опозиції, що стало переломним моментом у відносинах між центральною владою та кашмірським суспільством. Прагнучи зміцнити контроль над регіоном, Індія підтримала прихід до влади лояльної адміністрації на чолі з Бакші Гуламом Мухаммадом. Його уряд функціонував як інструмент «внутрішньої колонізації»: формально зберігалися демократичні інститути, але вони фактично не мали самостійності. Вибори до Законодавчої асамблеї Кашміру у 1951 та 1957 рр. стали яскравим прикладом цього: опозиційні партії не допускалися до участі, провладні кандидати отримували мандати без альтернативи, а перебіг голосування контролювався спецслужбами. Як підкреслюють дослідники, такі практики маргіналізували кашмірську політичну ідентичність і фактично знівельовали її представництво.

Паралельно з адміністративною інтеграцією запроваджувалися законодавчі акти, що надавали репресивному апарату практично безмежні повноваження. Уже у 1948 році в Кашмірі було ухвалено *Enemy Agents Ordinance*, який дозволяв затримувати будь-яку особу, запідозрену у «ворожій діяльності», без суду та доступу до адвоката, а в окремих випадках – застосовувати смертну кару. Ці заходи торкалися не лише озброєних повстанців, а й мирних демонстрантів, журналістів, культурних діячів – фактично всіх, хто не підтримував політику інтеграції Кашміру до Індії. [2] У наступні десятиліття ця політика лише посилювалася. У 1950-х і 1960-х роках застосовувалися цензура ЗМІ, заборона на масові акції протесту та розширення повноважень поліції і спецслужб. Пізніше, у 1990-х, ці методи знайшли формальне

закріплення в Законі про спеціальні повноваження збройних сил (AFSPA), що дозволяв армії діяти практично без судового контролю, затримувати будь-кого без ордеру та застосовувати вогонь при підозрі на загрозу. Хоча AFSPA ухвалили значно пізніше, він логічно продовжував політику, започатковану ще в 1948–1953 рр. Ця система – від законодавчих актів до виборів і освітніх реформ – формувала «внутрішню колоніальну державу» [3]. Вона існувала в рамках формально демократичної Індії, але застосовувала авторитарні методи управління саме в Кашмірі. Інтеграція відбувалася не шляхом добровільної згоди населення, а через заміщення місцевої суб'єктності лояльністю до центру. Такий підхід поступово відчужував людей від держави, породжуючи глибоке почуття приниження, зростання гніву та політичного незадоволення. Отже, репресивна політика, започаткована одразу після першої індо-пакистанської війни, створила інституційний фундамент для подальшого загострення конфлікту. Відкриті репресії, масові арешти, політичні зачистки та сфальсифіковані вибори перетворили Кашмір на простір, підконтрольний центральній владі, а не на рівноправну частину Індії – колоніальну за своєю логікою, формою та функціонуванням.

Індія прагнула показати Кашмір як символ успішної «світської демократії», де мусульманське населення може існувати в складі держави, що не ґрунтується на релігійних відмінностях. Таким чином, регіон слугував своєрідним доказом ефективності індійської політичної моделі та альтернативи пакистанському проекту, заснованому на «двонаціональній теорії». Включення Кашміру до складу Індії стало частиною нарративної боротьби: Індія прагнула демонструвати, що її територіальна цілісність не порушує прав мусульман, а, навпаки, забезпечує їхні громадянські та політичні права у рамках загальнонаціональної демократії [1]. Проте така модель інтеграції швидко виявилася проблемною. Держава розпочала активну «емоційну інтеграцію», що включала культурні програми, освітні ініціативи, контроль за підручниками, пропаганду через кіно та телебачення, а також створення інфраструктури та адміністративне підпорядкування Кашміру загальноіндійському

бюрократичному апарату [3]. Усе це мало формувати враження, що Кашмір є невід'ємною частиною «індійської нації», хоча насправді ці процеси ігнорували волю більшості населення й супроводжувалися насильством, цензурою та атмосферою страху. Ключовим механізмом інтеграції стала політика заміщення місцевої ідентичності державною. Наприклад, концепція «кашміріят», яка об'єднувала мусульман і індуїстів Кашміру довкола спільних традицій, мови та історичної пам'яті – була маргіналізована та витіснена уніфікованою державною ідентичністю, де Кашмір існував лише як провінція Індії, а не як самостійний політичний суб'єкт. Інтеграція виявилася не інклюзивною, а асимілятивною: вона не враховувала культурні відмінності, а нав'язувала єдину норму. Особливо це проявилось в політичній сфері. Законодавчі органи Кашміру, включно з Конституційною асамблеєю 1951–1957 рр., функціонували в умовах монополізації влади: опозиційні партії не допускалися до виборів, а результати були заздалегідь визначені. Конституція штату була прийнята без широкого залучення населення й без урахування вимог міжнародної спільноти щодо проведення референдуму, виконуючи радше роль інструменту легалізації приєднання, а не демократичного договору між державою і народом.

Політичне нав'язування ідентичності супроводжувалося системним контролем над історичною пам'яттю. Влада Індії свідомо замовчувала або витісняла з публічного дискурсу факти етнічного насильства, зокрема масові вбивства мусульман у Дхамму у жовтні–листопаді 1947 р. Ці події не були включені до офіційного наративу, не отримали належного вшанування і не стали предметом історичного осмислення. Натомість через медіа, кіно, пресу та шкільну освіту формувалося уявлення про Кашмір як «щасливу інтегровану землю», постійно під загрозою з боку зовнішніх «сепаратистів» або «терористів», яку рятує держава і армія. [3] Колоніальна інтеграція як ідентифікаційна стратегія була не просто спробою об'єднати територію, а радше намаганням переінакшити природу кашмірської суб'єктності. З народу, який мав право на самовизначення, Кашмір перетворювався на «меншість у складі більшості», лояльну до центральної влади і позбавлену права на альтернативну

думку. Така політика створювала глибокі суперечності між формально демократичною оболонкою і авторитарною сутністю стосунків між Індією та регіоном, що згодом призвело до зростання політичного протесту та, в окремих випадках, радикалізації молоді.

Наслідки цієї політики проявилися швидко і виявилися тривалими. Передусім це стало втратою довіри до держави серед значної частини населення Кашміру. Політичні репресії, ув'язнення лідерів, фальсифікації виборів і блокування обіцяного міжнародній спільноті плебісциту суттєво підірвали легітимність індійської присутності в очах місцевого населення [2]. Протести, які періодично виникали з 1950-х років, придушувалися силовими методами, а спроби громадського руху зводилися нанівець через домінування керованих урядів, які діяли скоріше як колоніальні намісники, ніж як представники волі народу. Другим наслідком стала структурна форма насильства, що перетворила Кашмір на одну з найбільш мілітаризованих зон світу. З часом чисельність індійських військ досягла сотень тисяч, а їхні повноваження закріпив Закон про спеціальні повноваження збройних сил (AFSPA), який дозволяв затримувати осіб без суду, застосовувати силу без відповідальності та арештовувати підозрюваних без належних доказів. За даними міжнародних правозахисних організацій, такі практики супроводжувалися грубими порушеннями прав людини – тортурами, насильницькими зникненнями, вбивствами та сексуальним насильством, що залишалися без належного розслідування.

Політика, побудована на колоніальній логіці «дисципліни та покори», спричинила глибоку радикалізацію частини молодого населення. Після десятиліть системного пригнічення, дискредитації мирних форм протесту та блокування легальних каналів політичного вираження, значна частина молоді обрала шлях збройного спротиву [2]. Особливо це стало помітним наприкінці 1980-х років, коли в регіоні спалахнуло повстання, яке поєднувало внутрішнє невдоволення індійською владою із зовнішньою підтримкою з боку Пакистану. Ці події ознаменували новий етап конфлікту – тепер уже між державою та частиною її громадян, що відчували себе відчуженими та колонізованими.

Колоніальна логіка продовжує діяти не лише через методи управління, а й через наративну стратегію. Індійська держава систематично представляє Кашмір у публічному дискурсі як «невід'ємну частину Індії», ігноруючи при цьому його унікальну історію, релігійну, мовну та політичну самобутність. Через мас-медіа, кіно та навчальні програми Кашмір постає радше як територія, що потребує «порятунку» від тероризму чи зовнішнього втручання, а не як спільнота з правом на самовизначення. Така рамка сприйняття розмиває межу між «внутрішньою політикою» та «зовнішнім ворогом», створюючи стан постійної безпеки, де будь-який прояв протесту трактувався як зрада. Як наслідок, Кашмір перебуває у постійній невизначеності. Формально інтегрований до Індії, він фактично ніколи не був повністю прийнятий ані інституційно, ані морально. Його політична автономія поступово скорочувалася, що особливо проявилось у 2019 р. зі скасуванням статті 370 Конституції Індії, що лише загострило ситуацію. Конфлікт між обіцянкою демократії та реальністю колоніального управління перетворив Кашмір на простір хронічної напруги, що повторюється в кожному поколінні. Таким чином, колоніальна логіка не лише не зникла після 1947 року, а й набула нових форм у межах індійської політики щодо Кашміру. Вона ускладнила пошук мирного вирішення конфлікту та фактично закріпила його як хронічну кризу, яка триває й досі, залишаючись серйозною перешкодою як для внутрішньої стабільності Індії, так і для регіональної безпеки в Південній Азії.

У 1965 р. між Індією та Пакистаном спалахнув новий масштабний конфлікт – Друга індо-пакистанська війна, що ще більше загострила суперечності навколо Кашміру та закріпила модель періодичного збройного протистояння між державами. Причиною ескалації стала спроба Пакистану змінити статус-кво силовим методом, використавши політичну нестабільність в Індії після поразки від Китаю у 1962 р. Пакистанське військове керівництво розглядало цей період як стратегічне «вікно можливостей» і вважало, що слабкість індійської армії відкриває шлях до реалізації «Кашмірської стратегії» [38]. Операція, відома під кодовою назвою «Гібралтар», передбачала організацію повстання серед мусульманського населення індійського Кашміру, що мала

спричинити масове народне повстання проти влади Нью-Делі. Проте план зазнав поразки: місцеве населення не підтримало вторгнення, а Індія швидко мобілізувала регулярні війська. Подальша ескалація переросла у широкомасштабні бої вздовж індо-пакистанського кордону, охопивши Лахор, Сіалкот та Раджастхан. У військовому плані Друга індо-пакистанська війна 1965 р. завершилася без чіткої перемоги: обидві сторони зазнали значних втрат, але жодна не змогла змінити кордон на свою користь. Індія та Пакистан оголосили себе переможцями, проте реальні результати були на користь Нью-Делі: Ісламабаду не вдалося досягти зрушень у кашмірському питанні. Одним із наслідків стала втрата зовнішньої підтримки – Сполучені Штати припинили військову допомогу обом державам, що особливо негативно позначилося на Пакистані, який значною мірою залежав від американських поставок озброєнь та кредитів. Війна змінила баланс стратегічних союзів у регіоні. Індія почала відходити від політики неприєднання, налагоджуючи тісніші відносини з Радянським Союзом, що особливо посилювалося після підписання у 1971 р. Договору про дружбу і співробітництво. Пакистан, навпаки, зміцнював зв'язки з Китаєм, відображаючи нові геополітичні пріоритети в Південній Азії. Ще одним важливим наслідком стало загострення внутрішніх протиріч у Пакистані. Під час війни 1965 року Ісламабад практично не захищав Східний Пакистан, залишивши його вразливим, що викликало обурення серед бенгальців і сприяло зростанню вимог автономії. Ці вимоги отримали формальне оформлення у «шестипунктовій програмі» Шейха Муджібура Рахмана, яка пізніше лягла в основу політичної платформи визвольного руху Бангладеш. Отже, конфлікт 1965 р. у був не лише продовженням кашмірської суперечки, а й каталізатором внутрішніх криз у самому Пакистані. Міжнародно-дипломатичне завершення війни відбулося у січні 1966 р. в Ташкенті за посередництва СРСР. Підписаний Ташкентський договір передбачав повернення сторін до довоєнного статусу, звільнення військовополонених та утримання від насильства. Проте він не вирішив жодного фундаментального питання, і конфлікт залишився замороженим до наступної ескалації у 1971 р.

2.2. Третя індо-пакистанська війна (1971) та утворення Бангладеш

Політичні причини Третьої індо-пакистанської війни 1971 р. беруть початок у тривалому дисбалансі між двома частинами Пакистану – Східною та Західною. Ці регіони відрізнялися не лише географічно, а й етнічно, мовно, культурно та соціально. Ідея створення у 1947 р. єдиної мусульманської держави не зняла ці суперечності, а радше тимчасово приховала їх за риторикою «ісламської єдності». Уже з перших років існування країни Східний Пакистан (сучасний Бангладеш), де більшість становили бенгальці, виявився на маргінесі політичного життя. Попри те що саме Схід мав більшість населення (понад 55 % громадян), представники регіону майже не отримували доступу до ключових владних позицій. Контроль над армією, урядом, фінансами та зовнішньою політикою фактично належав західно-пакистанській еліті [6]. Ситуацію ще більше загострило рішення проголосити урду державною мовою, ігноруючи те, що рідною мовою більшості була бенгальська. Це викликало хвилю протестів, найпомітнішими з яких стали події 1952 р., що згодом перетворилися на один із ключових символів національної ідентичності майбутнього Бангладеш. Не менш важливим чинником стала економічна нерівність. Головний експортний ресурс Східного Пакистану – джут – приносив значні прибутки, однак ці кошти здебільшого спрямовувалися на розвиток інфраструктури в західних провінціях. Це породило у бенгальців відчуття «внутрішньої колонії», де влада, зосереджена в Ісламабаді, використовує ресурси регіону без врахування його інтересів [5].

Перший серйозний шанс змінити політичну систему з'явився у грудні 1970 р., коли відбулися загальнонаціональні парламентські вибори. У них переконливу перемогу здобула Awami League на чолі з Шейхом Муджибуром Рахманом. Її «Шестипунктова програма» передбачала широку автономію для Східного Пакистану: власну валюту, контроль над оподаткуванням та незалежну зовнішньоекономічну політику. Партія отримала 160 із 162 мандатів, призначених для Сходу, і таким чином – абсолютну більшість у парламенті (313 місць загалом). Однак політична еліта Заходу сприйняла цей результат як виклик

усталеному порядку [7]. Лідер Пакистанської народної партії Зульфікар Алі Бхутто, чие угруповання здобуло лише 81 мандат (переважно в Панджабі), категорично заявив, що не дозволить сформувати уряд без участі його партії. Генерал-президент Ях'я Хан тим часом свідомо затягував скликання парламенту, а переговори між представниками двох частин країни залишалися формальними та безрезультатними 20 березня 1971 р. президент Ях'я Хан прибув до Дакки для переговорів із Шейхом Муджибуром Рахманом, однак уже 25 березня віддав наказ про реалізацію плану «Searchlight» – широкомасштабної військової операції з придушення бенгальського руху. Американські дипломатичні служби за кілька тижнів до цього знали про підготовку силового сценарію, проте офіційна позиція США залишалася незмінною: це вважалося «внутрішньою справою Пакистану»[9]. Арешт лідерів Awami League і жорстокі репресії спричинили масовий відтік населення до Індії та зародження збройного опору – початок визвольної війни. Таким чином, політичні витоки війни 1971 р. полягали в системній дискримінації, централізації влади, нехтуванні результатами демократичних виборів, а також у глибокому культурному та економічному відчуженні. Східний Пакистан дедалі чіткіше усвідомлював себе як окремий політичний суб'єкт, що не лише потребує автономії, а й не бачить майбутнього у складі пакистанської держави. Цей конфлікт був не просто боротьбою за незалежність, а закономірним результатом тривалої політики «внутрішньої колонізації» бенгальців з боку Західного Пакистану. Ігнорування волі виборців, репресивна політика замість переговорів і відсутність належної реакції міжнародної спільноти спричинили глибоку кризу довіри та створили передумови для неминучої ескалації, яка вже за кілька місяців докорінно змінила політичну карту Південної Азії.

У ніч з 25 на 26 березня 1971 р. пакистанська армія розпочала операцію «Searchlight», спрямовану проти цивільного населення Східного Пакистану. Її метою була ліквідація лідерів Awami League, придушення протестів та знищення бенгальського національного руху. Фактично йшлося про спробу насильницького утвердження унітарного бачення держави, яке відстоювала

військова хунта. На першому етапі було атаковано університет у Дакці, студентські гуртожитки (Iqbal Hall, Jagannath Hall) та житлові квартали. Вбивали студентів, викладачів, журналістів та інтелігенцію, що підтримували автономістський рух. Частину гуртожитків обстрілювали з танків і гранатометів, а тих, хто вижив, розстрілювали. У Rukeya Hall, де проживали студентки, повідомлялося про масові зґвалтування та тортури. За свідченнями західних журналістів, лише в Дакці в перші дні загинули тисячі людей. Особливим об'єктом репресій стала індуїстська меншина. Згідно з доповіддю американського консула Арчера Блада, кампанія мала характер «систематичного переслідування» з метою змінити демографічну структуру регіону. У результаті мешканці Східного Пакистану – незалежно від віросповідання – почали масово втікати до Індії. За офіційними оцінками, до середини червня кордон перетнули близько 6 мільйонів осіб, з яких понад 5 мільйонів були індуїстами (попри те, що вони становили лише близько 20 % населення регіону). Хоча пакистанська влада заперечувала факт геноциду, внутрішні документи США, зокрема матеріали National Security Archive, фіксували факти масових убивств, зґвалтувань і катувань [9]. Американська розвідка ще у квітні 1971 року повідомляла, що режим Ях'я Хана проводить масштабну «етнічну чистку». Водночас адміністрація Ніксона та Кіссінджера не лише не засудила дії Пакистану, а й продовжувала військові поставки, використовуючи Ісламабад як канал для переговорів із КНР. Військова присутність у Східному Пакистані стрімко зростала: якщо на початку березня там перебувала лише одна бригада, то влітку чисельність військ перевищувала 45 тисяч осіб. Найбільше їхнє зосередження спостерігалось поблизу індійського «курильного горлечка» — вузького коридору, що з'єднує Ассам із рештою країни, створюючи для Нью-Делі додаткову стратегічну загрозу. На сільських територіях армія здійснювала «зачистки», переслідуючи не лише членів руху опору, а й цивільне населення. Мали місце страти без суду, тортури та масові зґвалтування. За даними Defstrat, протягом перших місяців конфлікту загинули від 200 до 500 тисяч осіб (хоча офіційна цифра в 3 мільйони, озвучувана урядом Дакки, вважається завищеною)

[8]. Також зафіксовано до 25 тисяч випадків сексуального насильства проти жінок, не враховуючи тисячі нерозкритих інцидентів. Гуманітарна криза в Індії досягла катастрофічних масштабів: понад 10 мільйонів біженців, нестача продовольства, переповнені табори. Суспільний тиск на уряд різко зростав, вимагаючи рішучих дій. У червні 1971 р. прем'єр-міністерка Індіра Ганді розпочала масштабну дипломатичну кампанію, намагаючись привернути увагу міжнародної спільноти. Проте більшість держав – насамперед мусульманські країни – підтримали Пакистан, а західні уряди обмежилися стандартними формулюваннями на кшталт «внутрішня справа». З іншого боку, криза в Східному Пакистані становила для Індії не лише гуманітарний виклик, а й безпосередню загрозу національній безпеці. Пакистанські війська концентрувалися поблизу індійських кордонів, що посилювало занепокоєння в Нью-Делі. Не виключалося й те, що ситуацією скористається Китай, який ще у 1962 році вів війну проти Індії. Це лише підживлювало аргументи прихильників силового сценарію та підготовки до можливої інтервенції. На тлі гуманітарної катастрофи, міжнародної ізоляції та зростання безпекових ризиків Індія поступово почала орієнтуватися на військове вирішення конфлікту. Водночас тривали заходи зі створення та підтримки руху опору: бенгальські партизанські формування Mukti Bahini отримували від Індії зброю, підготовку і фінансування, поступово перетворюючись на союзника у майбутній війні. Ще одним важливим чинником була глобальна інформаційна війна. Попри дипломатичну ізоляцію, Індія зуміла здобути підтримку міжнародної громадськості. Найвідомішим прикладом став “Concert for Bangladesh” у серпні 1971 року в Нью-Йорку, організований Джорджем Гаррісоном і Раві Шанкаром. Захід став першим у світі благодійним концертом такого масштабу і суттєво вплинув на громадську думку в США та Європі. Індійський уряд розпочав масштабну дипломатичну кампанію з метою заручитися міжнародною підтримкою та домогтися тиску на Пакистан. Однак не дивлячись на деякі позитивні результати, реакція більшості держав була вкрай стриманою: офіційні заяви зводилися до формули про «внутрішню справу Пакистану». США, залишаючись ключовим союзником Ісламабаду,

відверто ігнорували повідомлення про масові репресії та продовжували постачання зброї, навіть попри суперечність власним законодавчим обмеженням. На цьому тлі Індія різко активізувала співпрацю з Радянським Союзом. 9 серпня 1971 р. було укладено Договір про мир, дружбу і співробітництво між Індією та СРСР. Попри те, що він формально не мав статусу військового альянсу, документ передбачав взаємну підтримку у випадку зовнішньої агресії. Цей крок став важливим елементом стримування: він мав запобігти можливому втручання Китаю або США у конфлікт на боці Пакистану й забезпечити Індії стратегічний тил у майбутній війні. Паралельно Індія почала реалізовувати так звану “гібридну стратегію”. Військове командування вирішило відкласти повномасштабне втручання до завершення сезону мусонів (листопад), коли пересування військ стане можливим. До цього часу вона надала суттєву підтримку партизанському руху Mukti Bahini: зброєю, підготовкою, базами для тренувань та розвідкою. До кінця листопада було підготовлено понад 100 тисяч бойовиків. Також проводилась активна інформаційна кампанія в пресі. Видання Індії щоденно висвітлювали “героїзм бенгальського народу” та жорстокість пакистанських військ, формуючи національний консенсус щодо необхідності військової інтервенції. Громадська думка вимагала від уряду дій, а опозиційні партії – визнання Бангладеш як незалежної держави. Військова стратегія Індії передбачала створення переваги ще до початку офіційних бойових дій. До листопада 1971 р. Індія зосередила навколо Східного Пакистану три корпуси армії (вісім дивізій), а спільно з Mukti Bahini мала майже 2-кратну перевагу у військовій силі над Пакистаном. 3 грудня, після того як Пакистан завдав ударів по індійських базах на заході, Індія розпочала офіційну військову кампанію, що завершилася через 13 днів капітуляцією Пакистану та створенням незалежного Бангладеш. В геополітичному сенсі, Індія у 1971 році реалізувала перехід від політики нейтралітету (Неру) до “реалістичного підходу” в стилі Індіри Ганді. Вперше після незалежності Індія активно використовувала військову силу для досягнення стратегічних цілей – не лише як оборонну, а як інструмент для структурної трансформації регіону. Це остаточно закріпило її

лідерську роль у Південній Азії та ізолювало Пакистан, який втратив не лише територію, а й міжнародний престиж.

Третя індо-пакистанська війна почалась 3 грудня 1971 р., коли Пакистан здійснив раптові авіаудари по одинадцяти індійських авіабазах. Ці дії мали на меті не лише пошкодити інфраструктуру супротивника, а й створити стратегічну перевагу шляхом випередження очікуваного наступу Індії. Проте авіаудари виявилися неефективними й дали Індії моральну та політичну підставу для офіційного вступу у війну. Уряд Індіри Ганді отримав ідеальну можливість легітимізувати заплановану військову операцію як оборонну війну у відповідь на пакистанську агресію, хоча реальна підготовка до повномасштабного конфлікту тривала щонайменше з липня 1971 року [5]. Індійська армія була добре підготовлена до наступу. На Східному фронті вона зосередила три армійські корпуси з вісьмома дивізіями та чисельністю понад 200 тисяч солдатів, підтриманих артилерією, бронетехнікою та авіацією. До цієї сили долучилася і Mukti Bahini – бенгальський партизанський рух, що налічував на той момент понад 100 тисяч активних бійців, організованих, екіпірованих та інструктованих Індією. Координація дій між Індійською армією та Mukti Bahini стала вирішальним фактором у стрімкому просуванні сил до столиці Східного Пакистану – Дакки [6]. Стратегія Індії була не зосередженою на тривалих боях за кожне місто, а побудована на маневровості. Командування уникало лобових атак і замість цього оточувало великі населені пункти, змушуючи пакистанські гарнізони здаватися або залишати позиції. Ключові напрямки наступу включали удари з заходу (через Джессор), з півночі (через район Джайпурхат і Богра) та зі сходу (через Сілхет і Куміллу). Успішні операції на цих напрямках дозволили уникнути затяжних боїв і наблизитися до Дакки вже до 10 грудня. Підрозділи індійських десантників із повітря були висаджені поблизу Дакки, що прискорило ізоляцію пакистанського командування. Пакистан, зі свого боку, виявився стратегічно слабким. Його сили в Східному Пакистані – близько 45 000 військових – були ізольованими, без можливості ефективного постачання, оскільки Індія контролювала повітряний простір і морське узбережжя.

Моральний стан пакистанських військ був низьким через нестачу припасів, постійні партизанські атаки Mukti Bahini та повну втрату ініціативи. Крім того, місцеве населення, у більшості налаштоване ворожо до пакистанської армії, не надавало жодної підтримки, а в багатьох випадках активно допомагало Mukti Bahini, передаючи інформацію про позиції пакистанців. Пакистан сподівався відкрити другий фронт на заході, щоб відвернути увагу Індії від Східного Пакистану. Проте на західному театрі війни Індія виявила себе як обороноздатна сила. Вона не лише відбила всі основні пакистанські наступи в Панджабі, а й здійснила контрнаступ, захопивши кілька стратегічних позицій у межах Пакистану. Цей західний фронт виявився провальним для Ісламабаду, оскільки не змусив Індію перекинути війська зі сходу, а лише дозволив Нью-Делі зміцнити свій образ як сили, здатної ефективно діяти на двох фронтах одночасно [7]. Кульмінація наступу Індії настала 13–15 грудня, коли війська оточили Дакку. Пакистанське командування усвідомило неминучість поразки. Генерал А. А. К. Ніязі, головнокомандувач пакистанських сил у Східному Пакистані, звернувся до індійського командування із проханням про переговори. 16 грудня 1971 року в присутності представників ООН, Mukti Bahini та індійської армії Ніязі підписав акт капітуляції перед генерал-лейтенантом Джагджитом Сінгхом Арора. У полон потрапили 93 000 пакистанських військовослужбовців – найбільша капітуляція після Другої світової війни. Загалом, хід бойових дій 1971 р. став зразком ефективного стратегічного планування та координації регулярних і партизанських сил. Війна тривала всього тринадцять днів – одна з найкоротших і найрішучіших у XX столітті. Військова перемога Індії не лише завершила кривавий етап у східному регіоні Пакистану, а й утвердила Індію як геополітичного гравця, здатного самостійно формувати майбутнє регіону, зокрема через створення нового державного утворення – Бангладеш.

Утворення незалежної Народної Республіки Бангладеш стало кульмінацією тривалого процесу маргіналізації Східного Пакистану, його етнокультурного відчуження, політичної дискримінації, економічної експлуатації та зрештою – військових репресій. Уже 17 грудня Індія офіційно

визнала нову державу, а до кінця року це зробили ще понад 20 країн, включно з Радянським Союзом. Водночас частина мусульманських країн, включно з Саудівською Аравією, Туреччиною, Іраном, а також Китаєм, відмовилися визнавати Бангладеш, розглядаючи його створення як порушення цілісності ісламської держави Пакистан [7]. Міжнародна реакція була вкрай неоднозначною. СРСР відіграв ключову роль як стратегічний союзник Індії, забезпечивши їй політичне прикриття в Раді Безпеки ООН та підтримку в разі можливої військової ескалації з боку Китаю чи США. Підписаний у серпні 1971 р. Договір про мир, дружбу і співробітництво між СРСР та Індією дозволив останній діяти впевнено, не побоюючись прямого втручання з боку третіх держав. Саме радянське вето у Раді Безпеки заблокувало кілька спроб США просунути резолюції про негайне припинення вогню на умовах, вигідних Пакистану [8]. З іншого боку, адміністрація США на чолі з Річардом Ніксоном і Генрі Кіссінджером підтримувала Пакистан – не через симпатії до Ісламабаду, а через стратегічне значення країни як посередника у налагодженні контактів із КНР. У доповідях, опублікованих National Security Archive, наводяться внутрішні документи американської розвідки, які прямо засвідчують усвідомлення адміністрацією масштабу злочинів пакистанської армії у Східному Пакистані – масові вбивства, зґвалтування, руйнування цивільної інфраструктури. Попри це, Білий дім зволікав із відкритою критикою та фактично «покривав» Ісламабад, зокрема й шляхом продовження військового постачання у порушення ембарго, накладеного Конгресом [9]. Ситуація викликала величезне обурення в американському суспільстві та серед дипломатів. Відомий приклад – «Телеграма совісті» (The Blood Telegram), яку американський консул у Дакці Арчер Блад надіслав у Вашингтон ще у квітні 1971 р. У ній він прямо звинуватив уряд Пакистану в геноциді та висловив протест проти бездіяльності США. Проте Кіссінджер відмовився реагувати, і Блад був відкликаний із посади. Цей епізод став одним із найбільш скандальних в історії американської дипломатії під час «холодної війни». Після завершення війни Пакистан опинився в ізоляції – як міжнародній, так і внутрішній. Військова

диктатура генерала Ях'я Хана втратила легітимність і була змінена на цивільне керівництво під проводом Зульф'ікара Алі Бхутто. Пакистан змушений був визнати незалежність Бангладеш на переговорах у Сімлі (липень 1972), хоча формально він зробив це лише у 1974 р., після тиску з боку ісламського світу та заради повернення 93 тисяч військовополонених.

Бангладеш тим часом почав свій шлях як незалежна держава в умовах глибокої гуманітарної катастрофи. За оцінками ООН, у результаті бойових дій та попередніх репресій загинуло від 300 тисяч до 3 мільйонів людей, понад 10 мільйонів стали біженцями, майже 200 тисяч жінок зазнали сексуального насильства. Інфраструктура країни була повністю зруйнована – не функціонували мости, електростанції, лікарні. Перші роки незалежності пройшли під егідою масових репатріацій, розмінування, відбудови міст і сіл, створення нових інституцій. Головним викликом для молодого республіки стала побудова ідентичності, що ґрунтувалась не на ісламському наративі, як у Пакистані, а на мові, культурі, секуляризмі та пам'яті про визвольну боротьбу [6]. Таким чином, утворення Бангладеш стало історичним прецедентом успішного відокремлення за підтримки зовнішньої сили, легітимізованого як гуманітарна інтервенція. Індія не лише забезпечила військову перемогу, а й перетворилася на гаранта нового політичного порядку в Південній Азії. Конфлікт 1971 р. виявився не просто завершенням суперечностей між Сходом і Заходом Пакистану, а актом переформатування регіональної геополітики, де вперше після Другої світової війни карта світу офіційно змінилася внаслідок збройного втручання, підтриманого моральними аргументами.

У другій половині ХХ ст. індо-пакистанські відносини остаточно перетворилися на один із ключових вогнищ міжнародної напруги, де поєдналися історичні, релігійні та геополітичні чинники. Витоки конфлікту виявилися глибшими, ніж лише територіальні суперечки: вони були закладені в самій логіці поділу Британської Індії, коли релігійний фактор було використано як основу для формування нових держав. Це створило підґрунтя для взаємної недовіри, що з часом трансформувалася у ворожість і регулярні збройні сутички. Третя індо-

пакистанська війна 1971 р. стала кульмінацією накопичених суперечностей. Вона показала, що конфлікт вийшов за межі Кашміру, охопивши питання національної ідентичності та прав меншин у Східному Пакистані, що завершилося утворенням незалежного Бангладеш. Ця подія не лише змінила політичну карту Південної Азії, але й підірвала регіональний баланс сил, спричинивши новий етап гонки озброєнь та активізацію зовнішнього втручання. Таким чином, друга половина ХХ ст. засвідчила: індо-пакистанське протистояння є не лише локальною суперечкою, а й фактором міжнародної безпеки. Воно стало прецедентом, коли національні ідеї, релігійна ідентичність та стратегічні інтереси сплелися в єдиний вузол, розв'язати який виявилось неможливим ані військовим шляхом, ані дипломатією. Це створило передумови для подальшої ескалації конфлікту в ХХІ ст., зокрема у площині ядерного суперництва та проблеми Кашміру.

РОЗДІЛ III

ЯДЕРНЕ ТА ІДЕЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ

3.1. Політика стримування: роль ядерної зброї у відносинах між державами

Формування ядерних програм Індії та Пакистану відбулося в умовах зростаючого регіонального суперництва після 1947 р., посилюваного війнами 1965 та 1971 рр. Для обох країн ядерна зброя стала не лише інструментом військової сили, а й символом стратегічної автономії та національного престижу. Індія першою розпочала програму з мирного використання ядерної енергії ще у 1950-х роках, за підтримки США та Канади, однак уже на той час у країні існували амбіції розробки власної ядерної зброї. Переломним моментом стало її перше ядерне випробування у 1974 році – так звана операція «Сміливий Будда». Цей крок був офіційно представлений як демонстрація технологічного прогресу, проте фактично заклав основи майбутньої ядерної доктрини стримування [12]. Пакистан, шокований поразкою у війні 1971 року та втратою Східного крила (Бангладеш), розпочав активну ядерну програму як відповідь на індійське випробування. Для Ісламабада ядерна зброя стала «єдиним способом компенсувати стратегічну асиметрію» з Індією, враховуючи значну різницю у звичайних збройних силах [10]. У цьому контексті Пакистан зробив ставку на швидке набуття потенціалу створення бомби — зокрема, через закупівлю технологій з Китаю, Північної Кореї та через розбудову власної інфраструктури під керівництвом Абдул Кадира Хана. Уже до середини 1980-х років Пакистан мав можливість створити ядерний заряд, а у 1998 році офіційно провів п'ять ядерних випробувань у відповідь на індійські (тести в Чагаї-I і II).

Індійська програма мала еволюційний, а не реактивний характер. Її метою було не лише стримування Пакистану, а й забезпечення автономної позиції щодо Китаю, з яким Індія вела війну в 1962 році та мала прикордонні суперечки [16]. На цьому тлі індійська доктрина «мінімального достатнього стримування» та

«No First Use» логічно вписувалась у її ширшу стратегічну культуру. Пакистан же сформував доктрину, орієнтовану на асиметричну відповідь, з правом першого удару, що створює нестійку модель стримування, де поріг застосування ядерної зброї є дуже низьким. В обох країнах від початку формувалася глибоко політизована система прийняття рішень у сфері ядерного озброєння. Відсутність прозорості, громадського контролю та незалежних механізмів стримування залишали, й залишають простір для помилкових оцінок. Vox у своєму аналізі 2019 р. застерігає, що ядерне суперництво в Південній Азії є одним із найнебезпечніших у світі саме через те, що обидві сторони мають амбіції, асиметричні доктрини і слабкий контроль над ескалацією [18]. Таким чином, ядерні програми Індії та Пакистану формувалися на тлі травматичних історичних подій, глибокої взаємної недовіри та змагання за статус і безпеку. Хоча обидві країни досягли фактичного паритету, структура їхніх програм і логіка використання ядерної зброї суттєво різняться, і саме це робить їхню взаємну стримувальну рівновагу крихкою і нестабільною.

Після офіційного набуття ядерного статусу Індія й Пакистан сформували доктрини стримування, які значно відрізняються за змістом, логікою застосування та стратегічною культурою. Індія задекларувала політику “No First Use” (відмова від першого ядерного удару) і концепцію “мінімального достатнього стримування”, тобто збереження такого обсягу ядерних сил, який дозволяє гарантовано відповісти на будь-яку ядерну агресію, але без надлишкових озброєнь чи ескалаційних загроз. Ця позиція відображає індійську стратегічну культуру, яка прагне до відповідальності, передбачуваності й довгострокового утримання стабільності в регіоні. Індія намагалася позиціонувати себе як «помірну ядерну державу», яка володіє зброєю не для шантажу, а для запобігання війні. На противагу, Пакистан ніколи не приймав політику No First Use. Його доктрина базується на “асиметричній ескалації”: у разі значного наступу Індії, навіть без застосування ядерної зброї, Ісламабад залишає за собою право завдати ядерного удару першим. Це має на меті стримати індійську перевагу в конвенційних силах і продемонструвати готовність до

крайніх заходів, навіть за ціни власної вразливості [10]. Ця модель стримування небезпечна через низький поріг ескалації: будь-яка локальна сутичка чи рейд із боку Індії потенційно може викликати відповідь непропорційної сили. Пакистан розробив тактичну ядерну зброю (зокрема ракети Nasr) як додатковий засіб контролю над полем бою [11]. Це створює «нестабільну рівновагу», оскільки тактичні заряди більш спокусливі до використання, а ризик несанкціонованого застосування – вищий. Тим часом, Індія дотримується стратегії другого удару: її Силі ядерного командування зосереджені на забезпеченні гарантованої відповіді навіть після масованої атаки, а засоби доставки включають міжконтинентальні ракети, авіацію та підводні човни. Проте між доктринами сторін немає формалізованих ліній комунікації. Відсутність механізмів запобігання кризам – таких як «гарячі лінії», попередження про запуски, чи прозора військова політика – посилює небезпеку помилкових оцінок. На відміну від США та СРСР у часи холодної війни, у Південній Азії немає угод про контроль над озброєннями чи спільних запобіжників. У підсумку, ядерні доктрини Індії та Пакистану – це не просто різні підходи до стримування. Вони відображають глибокі відмінності в мисленні про безпеку, силу й виживання. Індія прагне до стабільного стратегічного паритету, Пакистан – до стримування через загрозу ескалації. Цей асиметричний підхід створює нестабільну, хоча й ефективну форму ядерного балансу, де жодна сторона не зацікавлена в повномасштабній війні, але кожна завжди готується до неї.

Після офіційного набуття ядерного статусу Індія й Пакистан вступили в нову фазу стратегічних відносин, у якій ядерне стримування стало ключовим фактором безпеки. Проте вже у 1999 р. Каргільська криза показала: попри взаємне володіння ядерною зброєю, ризик збройного конфлікту залишався високим. Пакистан розглядав ядерне стримування не як засіб запобігання конфліктам, а як «щит», що дозволяє проводити агресивну тактику у прикордонних регіонах, не побоюючись широкої індійської відповіді. Операція в Каргілі, за задумом Ісламабаду, мала стати обмеженим наступом, прикритим стратегічною парасолькою [12]. Важливо, що Каргіль став прикладом

неперехідної межі ядерного стримування – обидві країни уникнули застосування ядерної риторики в офіційних заявах. Проте у Пакистані зберігався високий рівень внутрішнього тиску з боку військових, які активно просували логіку тактичного домінування. Це створювало дисбаланс між цивільним і військовим контролем, особливо в частині сигналів, які отримувала індійська сторона. Невизначеність посилювалась тим, що Пакистан не мав чіткої лінії «червоного порогу» для ядерного застосування, що залишало поле для небезпечних інтерпретацій. Після Каргілу кожна нова криза – теракти 2001 р., напади в Мумбаї 2008-го, сутички в Урі 2016-го і Пулвामी 2019-го – демонструвала модель обмеженої ескалації. Індія поступово змінила підхід: від стриманості – до застосування вибіркового превентивних заходів (так звані «surgical strikes»), що мали військовий, а не політичний характер [13]. Цей зсув у доктрині мав на меті змінити пакистанську впевненість у «безпечній агресії». Після 2016 р. Індія намагається зберегти військову відповідь нижче рівня ядерного порогу, що стало новим трендом у регіональному стримуванні. Однак Пакистан натомість активізував програму тактичної ядерної зброї (TNWs), створюючи сценарії швидкої локальної ескалації. Це підвищило складність індійського планування, оскільки кожна потенційна відповідь тепер повинна враховувати загрозу «економного» ядерного удару. У таких умовах, за даними Taylor & Francis (2019), ядерне стримування починає грати не стримувальну, а радше обмежувальну роль, змушуючи держави діяти в межах розмитих «сірих зон», що загрожує зростанням нестабільності [17].

Крім того, обидві сторони активно використовують психологічне стримування через інформаційний простір. Зросла кількість символічних демонстрацій сили – телевізійних показів ракетних навчань, державних заяв про готовність до повного протистояння, націоналістичних закликів у ЗМІ. Ці кроки, хоча й не супроводжуються реальними діями, створюють постійну атмосферу напруження, в якій навіть технічний інцидент може стати спусковим механізмом великої кризи. Таким чином, після 1998 р. стримування між Індією та Пакистаном не ліквідувало конфлікти, а трансформувало їх у обмежені, але

високоризикові сутички, в яких сторони свідомо діють «на межі». Стратегічна логіка полягає не в уникненні війни, а у здатності вести її без перетину порогу – під прикриттям ядерної загрози, яка парадоксально і стримує, і провокує водночас.

У ХХІ ст. ядерне стримування між Індією та Пакистаном зіткнулося з новими викликами, які роблять регіональну рівновагу дедалі більш крихкою. Головна небезпека полягає в інституційній та політичній асиметрії: якщо в Індії рішення щодо ядерного застосування контролюються цивільним урядом через Національне командування (National Command Authority), то в Пакистані ядерні важелі фактично перебувають у руках військових. Це підвищує ризик несанкціонованого застосування або непередбачуваної реакції в умовах кризи, особливо з огляду на взаємодію з недержавними групами на території Пакистану. Однією з основних загроз стабільності є відсутність прозорості та спільних стандартів у питанні тактичної ядерної зброї (TNW). Пакистан розміщує малопотужні заряди на близькій відстані до кордону, аби мати можливість зупинити можливий наступ Індії. Проте такий крок ускладнює командування, оскільки створює “делеговану відповідальність” – можливість, що рішення про запуск буде прийнято польовим командиром, а не центральним керівництвом. Новий виклик полягає в розмитих “червоних лініях”: жодна з країн не публікує чітких критеріїв, після яких застосування ядерної зброї вважається допустимим. Це створює ризик помилкових інтерпретацій. Наприклад, удари Індії по Балаакоту у 2019 р. не викликали ядерної відповіді, хоча Пакистан раніше заявляв про готовність до неї в разі порушення його суверенітету. Така непослідовність у сигналах лише підвищує загрозу ескалації в майбутньому. Також потрібно звернути увагу на ризики, пов’язані з розвитком нових технологій, зокрема гіперзвукових ракет і штучного інтелекту в системах раннього попередження. Зменшення часу на ухвалення рішення підвищує ймовірність того, що керівництво держави діятиме поспіхом або на основі неповної інформації. Така динаміка робить «випадкову ядерну війну» більш імовірною, ніж раніше. Крім того відсутній структурований діалог між країнами,

який міг би компенсувати брак довіри. Існуючі механізми, як-от обмін списками ядерних об'єктів чи протоколи повідомлень про запуск, залишаються обмеженими й технічними. Водночас політичні контакти перериваються у кризові моменти, що унеможлиблює стабілізацію через переговори. Окремо варто виділити роль інформаційної війни та націоналістичної риторики, яка посилилася у XXI ст. Публічні заяви про готовність до ударів, політичні шоу із демонстрацією ракет і звіти про нові розробки лише поглиблюють напругу. У Південній Азії стримування існує не на основі стабільного страху, як у часи холодної війни, а на основі психологічного залякування, політичної непередбачуваності та технологічної гонки, що є нестійкою основою для безпеки.

Ядерна зброя стала ключовим чинником у відносинах між Індією та Пакистаном, перетворивши їхнє суперництво з відкритого воєнного протистояння у фазу стратегічного стримування. З моменту перших випробувань у 1998 р. обидві держави офіційно вступили у ядерну еру, що радикально змінило баланс сил у Південній Азії. Проте, на відміну від класичної «холодної війни», де стратегічна стабільність трималась на паритеті й передбачуваності, в індійсько-пакистанському контексті вона має нестійкий, асиметричний характер. Індія сповідує концепцію мінімального достатнього стримування та політику No First Use, намагаючись зберігати відповідальну й прогнозовану позицію. Пакистан, навпаки, послуговується доктриною асиметричної ескалації, зберігаючи за собою право на перший удар у разі загрози. Така доктринальна розбіжність створює постійну невизначеність у кризових ситуаціях і ускладнює обопільне розуміння червоних.

3.2. Релігійне протистояння: індуїзм проти іслам

Релігійне протистояння між індуїзмом та ісламом на індійському субконтиненті формувалося протягом століть і має складну, багат шарову природу. Його витoki сягають середньовіччя, коли з приходом мусульманських завойовників і формуванням Делійського султанату та пізніше імперії Великих Моголів на території Індії встановилася нова політична реальність. Для частини індуїстського населення мусульманська влада сприймалася як «чужа», хоча імперія Моголів характеризувалася не лише насильством, але й політикою релігійної толерантності, особливо за часів Акбара Великого, що стимулювало розвиток індо-ісламського синкретизму [25]. Водночас наступники Акбара, зокрема Аурангзеб, проводили жорсткішу ісламізаційну політику, що поглиблювало антагонізми між громадами. Ситуація радикально змінилася з приходом британської колоніальної влади, яка активно використовувала принцип «поділяй і володарюй». Історики наголошують, що британці штучно акцентували увагу на відмінностях між індуїстами та мусульманами, створюючи окремі інституції освіти, права і представництва для кожної громади [23]. Це сприяло формуванню нової політичної свідомості, в якій релігійна ідентичність стала головним маркером суспільної приналежності. Саме колоніальна адміністрація створила передумови для виникнення «теорії двох націй», згідно з якою індуїсти та мусульмани нібито не можуть співіснувати в межах однієї держави. Додатково важливо відзначити, що вже у XIX ст. в Індії зростають модерні релігійно-політичні рухи, які відновлювали протистояння у нових формах. З одного боку, створення Індійського національного конгресу, де були як індуїсти, так і мусульмани, втілювало ідею «спільного націоналізму». З іншого боку, формування Мусульманської ліги у 1906 р. закріпило концепцію окремого політичного шляху для мусульманської громади, яка почала вимагати гарантій автономії та представництва. Саме суперечка між прихильниками «єдиної нації» та «двох націй» створила фундаментальний розкол, що пізніше визначив траєкторію розділу Британської Індії.

Культурно-цивілізаційний вимір цього протистояння також відігравав вирішальну роль. Дослідники підкреслюють, що індуїзм та іслам у Південній Азії не лише конкурували, але й взаємодіяли у сфері мистецтва, архітектури, літератури, що формувало унікальне змішане культурне середовище [24]. Однак політизація релігійних відмінностей у колоніальний час і пізніше, у ХХ столітті, перетворила цю взаємодію на інструмент конфлікту. Сучасні автори, як-от Аакар Патель у книзі *Our Hindu Rashtra* (2020), наголошують, що сьогоднішній релігійний націоналізм в Індії має свої корені саме у колоніальних ідеях відокремлення та підкреслення відмінностей. Патель показує, що політичні сили сучасної Індії, особливо індуїстський націоналістичний рух, спираються на історичну пам'ять про «мусульманське панування» і колоніальне «розділення», аби мобілізувати підтримку у ХХІ ст. [20]. Таким чином, історичні корені релігійного протистояння індуїзму та ісламу в Південній Азії лежать у поєднанні середньовічних династійних суперечностей, колоніальної політики Британії та зростання модерного націоналізму у ХІХ–ХХ ст. Саме ця взаємодія історичних факторів згодом зробила релігійне питання центральним елементом у процесі розділу Індії та формування незалежного Пакистану.

Поділ Британської Індії у 1947 р. був не лише політичним актом, а й результатом тривалого процесу, у якому релігійний чинник відіграв визначальну роль. Впродовж усього колоніального періоду британська адміністрація поступово створювала інституційні рамки, де релігійна ідентичність ставала головним критерієм політичного представництва. Запровадження окремих електоральних округів для мусульман після реформ Морлі–Мінто 1909 р. заклало основу для зростання політичної автономії Мусульманської ліги, яка дедалі більше дистанціювалася від Індійського національного конгресу. Це рішення підкріплювало ідею, що індуїсти й мусульмани належать до різних політичних спільнот. Згідно з концепцією «теорії двох націй», сформульованою Мухаммадом Ікбалом та розвиненою Мухаммадом Алі Джинною, релігія була визначальним маркером національної ідентичності. Ікбал ще у 1930-х роках стверджував, що мусульмани становлять окрему націю, а отже, потребують

власного політичного простору [20, С. 20]. Ця теза стала основою аргументації Мусульманської ліги, яка наполягала, що в незалежній Індії мусульмани опиняться в становищі меншини, позбавленої реальних можливостей впливати на політику.

Додатковий поштовх релігійній поляризації надала британська політика «поділяй і володарюй». Британці цілеспрямовано інституціоналізували розділення за релігійним принципом, використовуючи релігійні відмінності для контролю над рухом за незалежність. Це особливо проявилось під час Кріспінського плану 1942 р. та провалу спроби створення єдиного уряду за участю Конгресу та Ліги. Події 1946–1947 рр. показали остаточний крах ідеї «спільного націоналізму». Директ-Екшн-Дей у Калькутті (серпень 1946 р.), коли міжрелігійні заворушення призвели до тисяч смертей, переконав багатьох, що співіснування двох релігійних громад в одній державі стало неможливим. Масове насильство створило психологічний перелом, що сприяв підтримці поділу серед як мусульман, так і індуїстів. При цьому релігія у цьому контексті не була лише питанням віри, а стала політичним інструментом [26, с. 5]. Лідери як Ліги, так і Конгресу активно використовували релігійну риторику для мобілізації населення. Для Джинни Пакистан ставав «фортецею ісламу», тоді як для Конгресу незалежна Індія мала стати багатоконфесійною державою, але водночас у політичній практиці все частіше домінував індуїстський націоналізм. Поділ 1947 р. був не лише результатом мусульманських вимог, але й проявом глибинного небажання індуїстських політичних еліт визнати мусульман рівноправними партнерами у майбутній державі. У підсумку релігійна відмінність стала легітимаційною основою для політичної географії Південної Азії [20, с. 44]. Сучасні дослідження також показують, що поділ був не лише результатом політичних домовленостей, а й наслідком довготривалого процесу соціальної сегрегації. Релігійні громади поступово формували окремі інститути освіти, економіки та культури, що зменшувало простір для інтеграції. Тому коли у 1947 р. постало питання незалежності, релігія стала головним і, по суті, єдиним критерієм для проведення кордонів.

У Пакистані релігія стала ідеологічним стрижнем державності. Саме іслам був легітимаційною основою для консолідації різнорідних етнічних і мовних груп, що часто мало штучний характер [21, С. 30]. Водночас це призвело до посилення ролі ісламських партій у політичному житті та до поступової маргіналізації немусульманських меншин, передусім індуїстів та християн. Уже в 1950-х роках Пакистан почав формувати політику, яка посилювала ісламський характер держави, що в подальшому зміцнило поділ з Індією як «державою індуїстів». В Індії, попри задекларовану модель світської республіки, релігійні конфлікти залишалися систематичними. Хоча індійська конституція проголосила рівність усіх релігій, на практиці держава не змогла уникнути тенденцій до «індуїстського націоналізму» [20, с. 55]. Це особливо проявлялося у періоди криз, коли політичні сили використовували релігійну риторику для консолідації електорату. Одним із прикладів стали заворушення на релігійному ґрунті у 1960-х та 1980-х роках, які відображали глибоке протистояння між громадами. Особливе місце у післянезалежній історії займає Кашмір, де релігійний фактор став ключовим елементом конфлікту. Саме релігійна ідентичність населення Джамму і Кашміру – переважно мусульманського регіону у складі індуїстської більшості держави – перетворила його на головний пункт протистояння між Індією та Пакистаном. Саме релігійна основа територіальних претензій обумовила три індо-пакистанські війни (1947–1948, 1965, 1971), а також численні прикордонні кризи. Релігія продовжувала використовуватися як інструмент політичної мобілізації в обох державах. В Індії це проявлялося у піднесенні руху RSS та BJP, які підкреслювали ідею індуїстської домінації, тоді як у Пакистані – у політичному зростанні ісламських партій та радикальних угруповань. Зіткнення цих тенденцій створювало атмосферу перманентної напруги, яка виходила далеко за межі Кашміру. Релігія після незалежності перетворилася не просто на чинник ідентичності, а на основу стратегічних рішень. Релігійна риторика використовувалася для обґрунтування політики безпеки, зовнішніх відносин і навіть ядерних програм. В Індії зростання індуїстського націоналізму впливало на переосмислення принципу світськості,

тоді як у Пакистані – ісламізація під час режиму Зія-уль-Хака зробила релігію головним вектором державної політики.

У XXI ст. релігійне протистояння між індуїзмом та ісламом у Південній Азії набуло нових форм, тісно пов'язаних із політичними трансформаціями, націоналістичною риторикою та геополітичними кризами. Попри формальне проголошення Індії як світської держави, у внутрішній політиці дедалі більшу роль відіграє індуїстський націоналізм, особливо після приходу до влади партії Бхаратія Джаната (BJP). Сучасна Індія рухається у напрямку створення «індуїстської держави», де мусульманська меншина, що налічує близько 200 мільйонів осіб, дедалі частіше стикається з дискримінацією, насильством та обмеженням громадянських прав. Приклади включають анти-мусульманські заворушення у Гуджараті 2002 р. та зростання нападів на мусульманських підприємців і громади після 2014 р. [20, с. 112–125]. Сучасна політична риторика в Індії часто апелює до історії мусульманського панування, представляючи його як «століття поневолення». Це створює образ «історичного ворога», що використовується для внутрішньої мобілізації та легітимації політичних курсів. Релігійна ідентичність стає не лише культурним, а й політичним маркером, що впливає на міждержавні відносини з Пакистаном, які продовжують визначатися через призму протистояння «Індії індуїстської» та «Пакистану мусульманського».

У Пакистані сучасний ісламський націоналізм також несе ознаки радикалізації. Релігія продовжує залишатися основою легітимації держави, але водночас посилює внутрішні кризи, адже різні течії ісламу (сунітська більшість та шіїтська меншина) нерідко вступають у конфлікт. Більше того, релігія стала основою для розвитку екстремістських угруповань, які мають вплив як на внутрішню політику, так і на відносини з Індією [21, с. 45–53]. Спадок британської політики «розділяй і володарюй» залишається відчутним у сучасності: міжгромадські протистояння, що мали коріння у колоніальному часі, нині посилюються глобальними тенденціями радикалізації та використанням релігії у політичних цілях. У цьому контексті Кашмір виступає не лише

територіальним, а й релігійним символом: для Пакистану, як «незавершений проект поділу» у сенсі створення мусульманської держави, а для Індії, як доказ її здатності інтегрувати мусульманський регіон у світську республіку.

Релігія у XXI ст. стала фактором, який визначає не тільки внутрішні політики, а й міжнародний імідж обох країн. Індія стикається з критикою Заходу за обмеження прав мусульман, особливо після скасування спеціального статусу Джамму і Кашміру у 2019 році. Пакистан, у свою чергу, зазнає звинувачень у підтримці релігійного екстремізму та використанні терористичних угруповань як інструменту «асиметричної війни». Сучасні прояви релігійного протистояння є не просто відображенням історичних образ чи колоніального спадку, а й частиною глобального процесу, у якому релігія використовується як політичний ресурс. У Південній Азії це призводить до зміцнення націоналізму, радикалізації суспільств і загрози стабільності в усьому регіоні.

Релігія у відносинах між Індією та Пакистаном відіграє роль не лише внутрішньополітичного, але й міжнародного чинника, який суттєво впливає на їхнє позиціонування на світовій арені. Після 1947 р. Пакистан сформував свою зовнішньополітичну ідентичність саме як «форпост ісламського світу». Іслам став не лише основою внутрішньої легітимації, але й дипломатичним інструментом, що дозволяв Пакистану позиціонувати себе як представника інтересів мусульман у міжнародних організаціях, особливо в Організації ісламського співробітництва (ОІС). Це дало можливість заручитися підтримкою арабських країн у конфліктах з Індією, зокрема щодо Кашміру [21, с. 51–59]. У свою чергу, Індія, попри конституційний секуляризм, використовувала образ «найбільшої демократії світу» як зовнішньополітичний бренд, але поступово під впливом зростання індуїстського націоналізму у XXI ст. почала демонструвати релігійно забарвлені позиції. Зміна внутрішньої політики під керівництвом ВJP призвела до того, що Індія дедалі більше сприймається міжнародною спільнотою як держава, де права мусульман порушуються. Це позначається і на зовнішніх відносинах: наприклад, у 2020-х роках Індія почала втрачати частину «м'якої сили» серед мусульманських країн Близького Сходу, які дедалі частіше

критикують її політику в Кашмірі [20, с. 163-175]. Релігійний чинник залишається ключовим у міжнародних реакціях на події в Кашмірі: тоді як Захід трактує ситуацію як порушення прав людини, мусульманські країни розглядають її через призму «пригнічення ісламу». Ця подвійність дозволяє Пакистану посилювати дипломатичний тиск на Індію, використовуючи релігійну риторiku для мобілізації підтримки в ООН та інших міжнародних інституціях. Релігійна політика колоніального часу – поділ за ознакою «індус – мусульманин» – і сьогодні трансформувалася у глобальні коаліції. Індія дедалі активніше шукає підтримку США, Європи та країн «Глобального Півдня», тоді як Пакистан використовує релігійний фактор для тісніших відносин з Туреччиною, Саудівською Аравією, Іраном та Катаром. Релігія у міжнародних відносинах між Індією та Пакистаном виконує подвійну роль: з одного боку, вона є «м'якою силою», через яку країни формують власний міжнародний імідж, а з іншого – чинником ескалації, який робить конфлікт більш «екзистенційним» і важким для компромісу. Релігійний чинник у Південній Азії став глобальним питанням безпеки, оскільки конфлікт між Індією та Пакистаном – двома ядерними державами – має не лише регіональний, але й міжнародний вимір. Для Заходу проблема релігії у цьому конфлікті проявляється у вигляді радикалізації, екстремізму та тероризму, тоді, як для ісламського світу, у вигляді солідарності з мусульманами Кашміру.

Релігійне протистояння між індуїзмом та ісламом стало одним із ключових чинників формування не лише внутрішньої політики Індії та Пакистану, але й визначення їхніх відносин на міжнародній арені. Його історичні корені сягають колоніальної доби, коли британська стратегія «поділяй і володарюй» інституціоналізувала розмежування між громадами, підготувавши ґрунт для катастрофічних подій розділу 1947 р. Релігія відіграла вирішальну роль у поділі Британської Індії, стала ідеологічним підґрунтям для утворення Пакистану та залишила у спадок глибокі суперечності, які й надалі визначали перебіг конфліктів. Після незалежності релігійний чинник не втратив актуальності: міждержавні війни, кризи у Кашмірі, хвилі насильства проти меншин в Індії та

піднесення ісламізму в Пакистані демонстрували, що релігія залишається каталізатором нестабільності. У ХХІ ст. конфлікт набув нових форм: в Індії посилення індуїстського націоналізму трансформує політичну систему у напрямку до «індуїстської держави», тоді як Пакистан продовжує апелювати до ролі «захисника мусульманського світу». У міжнародному контексті релігія стала не лише внутрішньою проблемою, а й зовнішньополітичним інструментом. Пакистан активно використовує ісламський фактор у дипломатії, заручаючись підтримкою країн ОІС, тоді як Індія намагається утвердити образ світської демократії, але стикається з критикою через внутрішню політику щодо мусульман. Це робить протистояння між двома державами частиною ширших глобальних процесів – боротьби з тероризмом, зростання релігійного націоналізму, загроз для прав людини та стабільності ядерного світу. Таким чином, релігійне протистояння індуїзму та ісламу є не лише спадщиною колоніального минулого, а й живим фактором сучасної політики, який визначає ідентичність обох держав, впливає на їхню внутрішню стабільність, підживлює міждержавний конфлікт та формує їхнє місце у світовій системі.

3.3. Вплив національних ідеологій на розвиток конфлікту

Формування індійської національної ідеї було складним і багатовимірним процесом, що розпочався ще в колоніальну добу й продовжився після проголошення незалежності у 1947 році. Її основою стало прагнення поєднати різноманітні релігійні, етнічні та культурні спільноти у єдину політичну націю. На відміну від Пакистану, де державність з самого початку будувалася на релігійному чиннику — ісламі, індійська національна ідея опиралася на принципи секуляризму, плюралізму та демократії, що були закріплені в Конституції 1950 року [27, с. 12–15]. Засновники незалежної Індії, насамперед Дж. Неру та М. Ганді, розглядали націю як надрелігійне утворення, в якому всі громади мали право на рівне співіснування. Саме тому секуляризм став не лише політичним принципом, а й інструментом консолідації після кривавого розділу з Пакистаном. Одним із головних завдань перших урядів було уникнути перетворення Індії на «індуїстську державу» та водночас запобігти домінуванню будь-якої громади, що могло б призвести до повторення розколу [28, с. 44–47]. Втім, національна ідея не була статичною. З другої половини ХХ століття все помітніше почав виявлятися вплив індуїстського націоналізму, який поставив під сумнів світський характер держави. Ідеологія Hindutva, сформульована В. Саваркарком ще у 1920-х роках, набирала дедалі більшої популярності, особливо на тлі збройних конфліктів із Пакистаном та проблеми Кашміру. Саме протистояння з Пакистаном підживлювало дискурс про Індію як «землю індуїстів», де мусульмани сприймалися як «внутрішня загроза». Це створювало напругу між двома концепціями – світською і націоналістичною – у визначенні ідентичності країни. Дослідження показують, що національна ідея в Індії еволюціонувала через поєднання двох векторів: офіційного – секулярного, та суспільного зростаючого індуїстського націоналізму [27, с. 8–12]. Такий дуалізм вплинув і на зовнішню політику: Індія прагнула позиціонувати себе як світську демократію на міжнародній арені, але всередині країни щораз більше зростали рухи, які наголошували на індуїстській ідентичності. Особливе значення мав

Кашмір, де індійська національна ідея перевірялася на практиці. Після 1947 р. уряд у Нью-Делі намагався інтегрувати штат як доказ успішності багатонаціональної моделі. Проте напруження між мусульманською більшістю Кашміру та домінуючою в Індії індуїстською політичною культурою поступово підривало цю концепцію.

Пакистанська національна ідентичність від самого початку була побудована на ідеологічному фундаменті так званої «двонаціональної теорії», сформульованої Мухаммадом Алі Джінною та Лігою мусульман у 1930–40-х роках. Вона виходила з тези, що мусульмани й індуїсти Британської Індії є не просто різними релігійними громадами, а окремими націями, які не можуть мирно співіснувати в межах однієї держави. Саме ця концепція стала головним виправданням для створення Пакистану у 1947 р. На відміну від індійської моделі секулярного націоналізму, пакистанська ідентичність була тісно пов'язана з ісламом. Держава визначалась як «батьківщина мусульман Південної Азії», і цей принцип був закріплений у перших конституційних актах. У працях пакистанських ідеологів наголошувалося, що саме ісламська спільність має стати цементуючим фактором для етнічно різномірної країни — від пенджабців до пуштунів та бенгальців. Втім, така модель породжувала суперечності: уже у 1971 р. вони вилилися у відокремлення Східного Пакистану й утворення незалежного Бангладеш, де етнічний чинник переважив релігійний [27, с. 27–30]. Пакистанська ідентичність з самого початку була радше «негативною», тобто формувалася у протиставленні Індії. Ця держава утверджувалася не стільки через власне позитивне бачення, скільки через відкидання індійського секуляризму та підкреслення ісламу як альтернативної основи політичної єдності. Це створювало ситуацію, коли індійсько-пакистанське протистояння стало невід'ємною частиною самої пакистанської ідентичності. Проблемою для стабільності держави стало й те, що «двонаціональна теорія» не відповідала реаліям внутрішньої різномірності Пакистану. Численні етнічні групи відчували себе маргіналізованими в державі, яка офіційно ставила релігійну ідентичність вище за культурну чи мовну. Саме тому після 1971 р. почали набирати силу рухи

за автономію, зокрема серед белуджів і пуштунів, які ставили під сумнів домінування пенджабської більшості. Водночас іслам залишився головним цементуючим чинником пакистанської ідентичності у XX і XXI ст. Від початку 2000-х років ісламська риторика дедалі більше використовувалася як у внутрішній політиці, так і у зовнішньополітичній конкуренції з Індією, особливо в контексті Кашміру. Це не лише підкріплювало напруженість у двосторонніх відносинах, але й формувало специфічний тип «оборонної» ідентичності, заснованої на постійному відчутті загрози з боку індуїстської більшості Індії.

З 1980-х років у Індії усе більшого впливу почали набувати сили, пов'язані з ідеологією хіндутви (індуїстського націоналізму), які поступово змінили акценти політики. Рух РСС (Rashtriya Swayamsevak Sangh) та політична партія BJP створили нову ідентифікаційну рамку, де Індія визначається передусім як держава індуїстської більшості. Це означало поступовий відхід від принципу секулярності та радикалізацію дискурсу навколо мусульманської меншини, особливо у питаннях Кашміру. У Пакистані націоналізм від початку був більш моноідеологічним, адже будувався на ісламській основі. Однак ця модель виявилася нестійкою у багатонаціональній державі, де регіональні й етнічні рухи кидали виклик центральній владі. У відповідь пакистанські еліти дедалі частіше посилювали ісламський компонент ідентичності, використовуючи його як інструмент легітимації влади й протидії Індії. З 1970-х років, після втрати Східного Пакистану, держава дедалі більше покладалася на ісламізацію політики: цей процес посилювався у період правління генерала Зія-уль-Хака (1977–1988 рр.), коли було запроваджено шаріатські норми та створено релігійні навчальні інститути, що часто ставали осередками радикалізації [28, с. 42–45].

Паралельні процеси в обох країнах спричинили загострення конфліктів у Кашмірі. У 1990-х роках, коли Індія переживала хвилю індуїстського націоналізму, Пакистан активно підтримував ісламістські угруповання, що діяли на території Джамму і Кашміру. Індійське зміцнення ідеї хіндутви та пакистанська стратегія «джихадизації» конфлікту створили умови для формування замкненого кола насильства, де релігійна ідентичність стала

головним маркером національної політики. До початку XXI століття відбулося взаємне «зсування до радикалізму»: в Індії риторика про захист індуїстської більшості почала визначати державну політику, тоді як у Пакистані іслам став не лише основою національної ідеї, але й інструментом мобілізації для зовнішньополітичного протистояння з Індією. Таким чином, націоналізм в обох країнах еволюціонував від політики мобілізації до ідеології конфронтації, де радикалізація стала ключовим фактором збереження конфлікту в Південній Азії. Кашмір від самого початку незалежності Індії та Пакистану став не лише територіальним питанням, а й центральним елементом національної ідеї обох держав. Для Індії контроль над Джамму і Кашміром символізував збереження принципу секулярної республіки, адже саме цей регіон уособлював можливість співіснування мусульманської більшості з індуїстською владою в межах єдиної держави. Включення Кашміру в політичний простір Індії розглядалося як доказ життєздатності індійської моделі багатонаціональної та багаторелігійної держави. Втрата цього регіону поставила б під сумнів фундаментальну ідею індійської нації, що й пояснює непримиренність офіційного Нью-Делі у питанні суверенітету над Кашміром. Для Пакистану ж Кашмір став символом завершення історичної справедливості й підтвердження «двонаціональної теорії». За логікою пакистанських еліт, мусульманська більшість Кашміру мала «природно» приєднатися до Ісламської республіки. Боротьба за Кашмір була подана як екзистенційна – без нього проєкт Пакистану як держави мусульманів Південної Азії виявлявся неповним. Тому пакистанський націоналізм десятиліттями відтворював наратив, що визволення Кашміру є не лише геополітичним, а й ідеологічним завданням. Боротьба за «повноцінність нації» через контроль над регіоном проявлялася у різних формах – від військових кампаній до інформаційної та дипломатичної боротьби. В індійському контексті Кашмір став інструментом консолідації навколо ідеї хіндутви: особливо після 2019 р., коли Нью-Делі скасував спеціальний статус Джамму і Кашміру, подаючи це як крок до «повної інтеграції» нації. У Пакистані ж уряди різних

періодів, включно з військовими режимами, використовували кашмірський наратив для легітимації власної влади та мобілізації суспільства.

Пропагандистський і дипломатичний вимір також відігравав ключову роль. У міжнародній політиці Індія наполягала, що Кашмір – це внутрішня справа, яка демонструє силу її демократичної моделі, тоді як Пакистан послідовно апелював до права народів на самовизначення, роблячи Кашмір епіцентром своєї зовнішньої політики. Ідеологічна інтерпретація цього конфлікту зумовила те, що жодна зі сторін не була готова поступитися: для Індії втрата Кашміру означала б крах ідеї секулярної нації, а для Пакистану – крах засадничого принципу його існування як «фортеці ісламу» [32].

Національна ідея від самого початку стала не лише внутрішнім чинником формування політичної культури Індії та Пакистану, а й важливим елементом їхнього міжнародного образу. В обох випадках національні наративи визначали зовнішньополітичні стратегії, задаючи рамку, в якій держави представляли себе світові. Індія використовувала концепт «світської демократії» як основний інструмент легітимації своєї політики на міжнародній арені [29, с. 81–84]. Це дозволяло їй позиціонувати себе не лише як спадкоємицю антиколоніального руху, а й як потенційного лідера «третього світу» в епоху холодної війни. Пакистан, навпаки, опирався на ідею «ісламської республіки», прагнучи виступати авангардом мусульманського світу й артикулюючи «двонаціональну теорію» як виправдання свого існування. Індійська стратегія репрезентації спиралася на те, щоб підкреслювати багатоконфесійність і демократичні інститути. Навіть у періоди ескалації в Кашмірі Нью-Делі намагався переконати міжнародну спільноту, що його політика є оборонною та спрямованою на збереження внутрішнього порядку. Це зміцнювало позитивний імідж Індії на Заході, особливо після економічних реформ 1990-х р., коли країна почала розглядатися як перспективний ринок та політичний контрбаланс Китаю. Водночас критики, зокрема правозахисні організації, часто наголошували на суперечності між офіційним образом світської демократії та реальними порушеннями прав людини в Кашмірі [30]. Пакистан натомість намагався

будувати свій імідж через позицію «захисника мусульманської спільноти». В перші десятиліття незалежності ця стратегія дозволяла Ісламабаду здобувати підтримку від ключових ісламських держав Близького Сходу, а пізніше – отримувати фінансову й військову допомогу від США в контексті протистояння з Радянським Союзом. Водночас образ «ісламської республіки» мав і негативний ефект: він часто асоціювався з авторитарними практиками, військовими переворотами й підтримкою радикальних угруповань, що підірвало довіру до Пакистану з боку Заходу. Міжнародна критика й підтримка залежали від того, який наратив домінував у конкретний історичний момент. Індія здебільшого здобувала позитивну оцінку завдяки риторичі про демократію та ненасильство, проте після приходу до влади націоналістичних сил і посилення політики хіндутви її імідж почав змінюватися. Пакистан, своєю чергою, періодично здобував симпатії як представник мусульманського світу, але водночас його міжнародна репутація страждала від тісних зв'язків з ісламським тероризмом та нестабільністю політичних інститутів.

У XXI ст. національні ідеї Індії та Пакистану зазнали суттєвих трансформацій, що посилило їхній вплив на динаміку конфлікту та регіональну стабільність. В Індії одним із ключових викликів стало утвердження ідеології Hindutva, яка дедалі більше відходить від спадщини світського націоналізму Дж. Неру. Прихід до влади Бхаратія Джаната Парті (БДП) та політика прем'єра Нарендри Моді призвели до переосмислення національної ідентичності Індії не як інклюзивної багатонаціональної демократії, а як держави, де індуїзм виступає центральним елементом політичного й культурного життя. Це проявилось у скасуванні особливого статусу Джамму і Кашміру в 2019 р. що фактично стало спробою остаточно інтегрувати регіон у рамках хіндутва-наративу та продемонструвати контроль над мусульманською меншиною. Пакистан, у свою чергу, продовжує балансувати між ісламізмом і секуляризмом. Внутрішня боротьба між військовими елітами, ісламістськими партіями та секулярними групами визначає не лише внутрішню політику, а й міжнародний образ країни. Ісламський наратив, який історично виправдовував існування держави,

залишається потужним мобілізаційним інструментом, особливо в контексті Кашмірського питання. Водночас спроби секуляризації, які періодично робили політичні уряди, часто наштовхувалися на опір радикальних сил і армії, яка використовує іслам як легітимаційну основу для своєї влади. Такий дуалізм призвів до хронічної нестабільності, яка ускладнює довгострокові перспективи демократизації та реформ.

Наслідки трансформації національних ідей для регіональної стабільності є очевидними. Зростання хіндутви в Індії поглиблює відчуження мусульманської меншини, а також зміцнює у Пакистані переконання в необхідності релігійної мобілізації для протидії «індійському націоналізму». Це створює замкнене коло: радикалізація в одній країні посилює радикалізацію в іншій [28 с. 73–75]. Кашмір залишається ключовим полем для проекції цих ідеологій, перетворюючись на символічний простір змагання за «повноцінність нації».

Щодо перспектив примирення, експерти підкреслюють, що ідеологічна поляризація робить їх дедалі примарними. Індія, позиціонуючи себе як зростаючу регіональну силу й глобального актора, дедалі рідше розглядає Пакистан як рівного партнера, натомість схиляючись до силового підходу у врегулюванні конфліктів. Пакистан, перебуваючи у кризі ідентичності між ісламізмом і секуляризмом, продовжує використовувати релігійну риторику для легітимації свого курсу, що унеможлиблює пошук компромісу. Подальша ескалація може посилювати ризики не лише для двосторонніх відносин, а й для всієї Південної Азії, враховуючи ядерний фактор та зростання ролі Китаю й США у регіоні.

Розгляд політики стримування, релігійного протистояння та впливу національної ідеї на розвиток індо-пакистанського конфлікту показує, що суперечності між двома державами мають комплексний і багатовимірний характер.

По-перше, ядерна зброя стала ключовим фактором у відносинах Індії та Пакистану, створивши систему стримування, яка водночас запобігла масштабним війнам, але й породила новий рівень небезпеки. Каргільська криза

та події після 1998 року продемонстрували, що наявність ядерного арсеналу не ліквідує конфлікти, а лише переводить їх у площину обмежених воєнних операцій, гібридних атак та дипломатичного протистояння. Таким чином, ядерний чинник став інструментом політичного тиску, а не гарантією миру.

По-друге, релігійне протистояння між індуїзмом та ісламом від початку визначало логіку розділу Британської Індії й залишило глибокий слід у політичних та суспільних процесах обох країн. Поділ 1947 р. не лише заклав основу для створення двох держав, а й сформував образ «релігійного Іншого» як головного опонента. Ця логіка не зникла після незалежності: у Пакистані іслам став основою легітимації державності, тоді як в Індії актуалізувався виклик між світською моделлю та ідеологією Hindutva. Релігія й надалі залишається не лише духовним чинником, а й політичним інструментом у боротьбі за владу, території та міжнародний вплив.

По-третє, національні ідеї в Індії та Пакистані стали невід'ємною частиною конфлікту, підкріплюючи ідеологічне суперництво. Для Індії це – утвердження образу світської демократичної держави, яка водночас дедалі більше схиляється до індуїстського націоналізму. Для Пакистану – двонаціональна теорія й роль ісламу як об'єднавчої сили. Кашмір став символом ідентичності для обох держав: для Індії – доказом її цілісності, для Пакистану – підтвердженням його ісламської місії. У XXI ст. національні наративи дедалі більше впливають не лише на внутрішню політику, а й на міжнародний імідж, визначаючи підтримку чи критику з боку світової спільноти.

У підсумку, ядерне стримування, релігійні протиріччя та національні ідеї не існують ізольовано, а взаємодоповнюють одне одного, створюючи складну матрицю конфлікту. Вони водночас обмежують можливості для прямої війни, але й посилюють ризики ескалації у формі терактів, локальних сутичок і дипломатичних криз. Саме тому індо-пакистанське протистояння залишається одним із найнебезпечніших і найстійкіших конфліктів сучасності, заклавши рамки для регіональної політики, які зберігаються і в XXI ст.

РОЗДІЛ IV

ВІДНОСИНИ ІНДІЇ ТА ПАКИСТАНУ В XXI СТОЛІТТІ

4.1. Ескалація конфлікту та проблема тероризму

На початку XXI ст. Кашмір залишався головним осередком напруженості в Південній Азії, де політична нестабільність поєднувалася з високим рівнем насильства. Після завершення 1990-х рр. відбулося певне посилення демократичних процесів: у 2002 р. в штаті Джамму і Кашмір було проведено вибори, які міжнародні спостерігачі визнали конкурентними. Це створювало надію на поступову стабілізацію ситуації. Проте водночас посилювалися атаки з боку екстремістських угруповань, що мали зв'язки з Пакистаном, зокрема «Лашкар-е-Тайба» та «Джайш-е-Мухаммад». З 2001 по 2006 рр. регіон пережив хвилю терактів, включно з нападами на індійський парламент та низку атак проти цивільного населення в Кашмірі. Політична ситуація ще більше ускладнилася після скасування особливого статусу Кашміру в 2019 р. Уряд Моді аргументував цей крок необхідністю інтеграції регіону до загальноіндійської правової та політичної системи. Проте на практиці це призвело до масових протестів, затримань опозиційних лідерів, закриття шкіл і університетів та повного блокування інтернету. Після 2019 р. рівень громадянських свобод у Кашмірі різко знизився: регіон класифікується як «невільний», з домінуванням військової адміністрації та обмеженням права на зібрання й висловлювання. З безпекового боку Кашмір став територією, де контртерористичні операції та політика «жорсткої руки» породили зворотний ефект. Надмірна мілітаризація й використання насильницьких методів боротьби з екстремізмом часто стимулювали радикалізацію молоді, яка замість інтеграції в політичний процес долучалася до підпільних рухів. Таким чином, замість зниження рівня насильства, стратегія контртероризму сприяла перетворенню Кашміру на простір перманентного конфлікту [37]. Після 2019 р. регіон став також міжнародною ареною інформаційної війни. В Пакистані продовжують діяти

тренувальні інфраструктури для бойовиків, які готуються до операцій у Кашмірі, тоді як Індія запроваджує тотальний контроль над засобами масової інформації, блокуючи будь-які прояви «сепаратистської пропаганди». У результаті посилюється недовіра між населенням Кашміру та індійською державою, а також радикалізується молоде покоління, яке відчуває себе позбавленим політичних прав і можливості мирного самовираження. Загалом політична та безпекова ситуація в Кашмірі після 2000 р. розвивалася за парадоксальною логікою: періоди демократичної лібералізації супроводжувалися хвилями тероризму, а політика жорсткого контролю замість стабілізації породжувала нові витки насильства.

У ХХІ ст. тероризм у Кашмірі став не лише формою збройного опору, а й одним із ключових інструментів гібридної війни між Індією та Пакистаном. З 1990-х років пакистанська стратегія у цьому регіоні передбачала підтримку збройних груп, які здійснювали напади на індійські сили безпеки та цивільне населення. Проте після 2000 р. ця тактика трансформувалася: бойовики почали використовувати нові методи, що поєднували класичні терористичні акти з інформаційними кампаніями та залученням міжнародних ісламістських мереж. Одним із головних проявів гібридності стала поява угруповань, які функціонували одночасно як воєнізовані формування й як медійні актори. Організації «Лашкар-е-Тайба» та «Джайш-е-Мухаммад» активно використовували соціальні мережі для пропаганди, вербування молоді та поширення антиіндійських наративів, що підсилювало їхній вплив серед населення Кашміру. У такий спосіб тероризм виходив за межі воєнних дій, стаючи інструментом психологічного тиску й міжнародної мобілізації.

Контртерористична політика Індії мала подвійний ефект. З одного боку, вона призводила до знищення бойових командирів і зменшення масштабів атак у короткостроковій перспективі, але з іншого – часто спричиняла нову хвилю радикалізації. Це відбувалося через масові арешти, колективні покарання та обмеження базових прав, які підштовхували частину молоді до підтримки екстремістів. У цьому контексті тероризм ставав «реактивним» інструментом –

чим жорсткіше діяла держава, тим більше молодих людей шукало альтернативи в підпіллі. Після 2001 р. активність угруповань у Джамму і Кашмірі залишалася високою: майже щороку здійснювалися напади на військові частини, поліцейські відділки та цивільну інфраструктуру [38]. Особливого розмаху ця діяльність набула після 2016 р., коли атака на базу в Урі стала одним із наймасштабніших терактів у сучасній історії Індії. Подібні акти мали чітко виражений політичний вимір: вони провокували Індію на жорстку відповідь, водночас дозволяючи Пакистану уникати прямої відповідальності за військову ескалацію. Індійська держава дедалі більше сприймає тероризм як інструмент зовнішнього втручання, а не внутрішньої кризи. Це спричинило зміщення акценту у стратегії безпеки: від внутрішньої політизації конфлікту до його міжнародної проєкції, де Пакистан постає головним винуватцем. Саме тому Індія після 2010-х рр. активно використовувала терористичні акти як аргумент для дипломатичного тиску на Ісламабад, прагнучи ізолювати його на міжнародній арені як «державного спонсора тероризму».

Однією з перших і найгучніших атак стало напад на індійський парламент 13 грудня 2001 р., здійснений бойовиками «Лашкар-е-Тайба» та «Джайш-е-Мухаммад». Цей теракт поставив Індію та Пакистан на межу війни: обидві країни розгорнули сотні тисяч військових уздовж кордону, а світові держави доклали значних дипломатичних зусиль, щоб уникнути повномасштабного конфлікту.

Ще більш трагічними стали атаки в Мумбаї у листопаді 2008 р., коли група бойовиків, пов'язаних із «Лашкар-е-Тайба», здійснила серію нападів на готелі, вокзал і єврейський центр. За даними The Counterterrorism–Terrorism Paradox, теракт забрав життя понад 170 людей і показав вразливість навіть найбільших мегаполісів Індії до добре організованих операцій. Ці події стали переломним моментом: Індія посилила антитерористичні закони, а міжнародна спільнота визнала Пакистан центром підготовки екстремістів, що ускладнило його дипломатичні позиції.

У новітній період важливими точками ескалації стали атака на військову базу в Урі у вересні 2016 р. та теракт у Пулвамi в лютому 2019 р. В Урі бойовики вбили 19 індійських солдатів, що спричинило жорстку відповідь Індії у вигляді так званих «surgical strikes» на території, підконтрольні Пакистану. Саме тоді Індія вперше відкрито заявила про свій намір проводити превентивні удари по терористичній інфраструктурі. Пулвамський теракт, унаслідок якого загинуло понад 40 співробітників індійських сил безпеки, став ще більш вибуховим фактором. Він призвів до авіаударів Індії по Балаакоту та перших за десятиліття повітряних боїв між індійськими та пакистанськими ВПС.

Такі теракти стали не лише безпековими викликами, але й частиною стратегічного сценарію, у якому Пакистан використовував недержавних акторів для тиску на Індію, залишаючи собі простір для формального заперечення причетності. Ця тактика гібридної війни дозволяла Ісламабаду уникати прямої відповідальності, водночас тримаючи Кашмір у стані постійної нестабільності. Таким чином, наймасштабніші теракти початку ХХІ ст. – від парламентського нападу 2001 р. до кризи після Пулвами 2019 р. – не лише завдали величезних людських втрат, а й щоразу підштовхували Індію та Пакистан до межі нової війни. Кожна така подія поглиблювала атмосферу недовіри, радикалізувала громадську думку та робила мирне врегулювання дедалі більш віддаленою перспективою.

Після серії масштабних терактів та зростання нестабільності у Кашмірі Індія виробила нову модель безпекової політики, яка поєднувала антитерористичні операції всередині країни з переглядом стратегічних принципів військової доктрини. Ще у 2000-х рр. основою політики було превалювання військової присутності: регіон фактично перебував під контролем десятків тисяч військових та сил Центральної резервної поліції. Це створювало умови для оперативного реагування, але одночасно поглиблювало відчуття у населення, що Кашмір є окупованою територією. Одним із ключових елементів індійської відповіді стали «targeted operations» – спеціальні рейди проти терористичних осередків і командирів бойовиків. Такі операції давали

короткотерміновий ефект у вигляді знищення конкретних груп, однак часто викликали радикалізацію нових поколінь молоді. У відповідь уряд дедалі частіше почав застосовувати «doctrine of hot pursuit» – переслідування терористів навіть за межами кордону, що знайшло яскраве відображення після теракту в Урі 2016 р. Справжнім переломним моментом стала реакція Індії на атаку в Пулвамі 2019 р. Саме тоді Індія вперше здійснила авіаудар по Балаакоту на території Пакистану, демонструючи готовність діяти проактивно. Цей випадок фактично започаткував нову військову доктрину, яка передбачає не лише оборону, а й превентивні удари по терористичній інфраструктурі за межами країни. Паралельно змінилася і внутрішня безпекова політика. Після скасування автономного статусу Джамму і Кашміру у 2019 р. уряд Індії запровадив суворий контроль над інформаційним простором, затримав сотні місцевих політиків і журналістів, а регіон фактично став зоною під прямим військовим управлінням. Це підкріплювалося активізацією антитерористичних операцій, у межах яких значно збільшилася кількість зіткнень із бойовиками. Після 2016 р. структура антитерористичної діяльності Індії набула системного характеру: було створено інтегровані центри боротьби з тероризмом, налагоджено обмін розвідданими між армією, поліцією та спецслужбами. Однак попри посилення безпеки, індійська стратегія часто зіштовхувалася з проблемою – контртероризм залишався переважно «мілітаризованим», а політичні інструменти для діалогу з місцевим населенням майже не застосовувалися. Таким чином, реакція Індії на тероризм у Кашмірі пройшла еволюцію від локальних спецоперацій до розробки проактивної доктрини, що включає превентивні удари навіть поза кордоном. Це зміцнило позиції Індії як держави, готової застосовувати силу для самозахисту, проте одночасно посилило напругу з Пакистаном та поглибило відчуження між державою й населенням Кашміру [5, с.7].

Кашмірський конфлікт у XXI ст. перестав бути виключно двосторонньою суперечкою між Індією та Пакистаном, набувши характеру ширшої геополітичної проблеми. Його значення виходить далеко за межі регіону, адже він впливає на розстановку сил у Південній Азії та формує стратегічні інтереси

провідних світових держав. Головним чинником, що перетворює Кашмір на міжнародне питання, є ядерний статус Індії та Пакистану. Будь-яка ескалація тут потенційно загрожує використанням ядерної зброї, а отже, зачіпає безпеку не лише регіону, а й глобальну стабільність. Саме тому США, ЄС та ООН постійно закликають до обмеження напруженості, водночас намагаючись уникати прямого втручання у питання статусу Кашміру. Після терактів на кшталт Мумбаї 2008 р. чи Пулвами 2019 р. міжнародна спільнота дедалі частіше почала розглядати конфлікт крізь призму глобальної боротьби з тероризмом. Пакистан, який довгий час підтримував угруповання «Лашкар-е-Тайба» та «Джайш-е-Мухаммад», опинився під тиском міжнародних організацій, що періодично ставила його у «сірий список» за недостатні заходи у боротьбі з фінансуванням тероризму. Це значно обмежувало дипломатичні маневри Ісламабаду й підштовхувало його до пошуку підтримки в Китаї. Роль Китаю в кашмірському питанні посилюється завдяки його економічним проектам у рамках СРЕС (China-Pakistan Economic Corridor), який проходить територіями, що Індія вважає спірними. Це надає конфлікту ще одного виміру: він стає частиною стратегічного суперництва між Китаєм та Індією. Для Пекіна підтримка Пакистану виступає засобом стримування Індії, яка дедалі тісніше співпрацює зі США, Японією та Австралією у форматі Quad. На цьому тлі США залишаються ключовим міжнародним гравцем. Вашингтон балансує між стратегічним партнерством із Індією та необхідністю зберігати відносини з Пакистаном через його роль у врегулюванні в Афганістані. Однак після 2010-х років акцент дедалі більше зміщується в бік підтримки Індії як противаги Китаю, що опосередковано впливає на сприйняття кашмірського питання. Водночас індійська політика в Кашмірі викликала критику з боку міжнародних правозахисних організацій та Європейського парламенту. Це свідчить про те, що конфлікт має також гуманітарно-правовий вимір, який дедалі більше впливає на дипломатичні позиції Індії [17].

Ескалаційні ризики у Кашмірі на початку XXI ст. формуються на перетині внутрішньої політики Індії, еволюції збройного підпілля та дій Пакистану, а

також змін міжнародного середовища. Досвід двох десятиліть після 2000 р. показує: щораз, коли безпекова логіка витісняє політичний діалог, система стимулів зміщується в бік насильства, а локальні інциденти швидко набувають потенціалу міждержавної кризи. У науковій літературі та емпіричних даних це відбивається так: з одного боку, безперервні «лібералізація – репресії – контрповстання» цикли, що підживлюють радикалізацію; з іншого, дедалі коротший ескалаційний «коридор» між терактом і ударами у відповідь з боку ядерних держав. У підсумку ризику для регіональної стабільності продукуються одразу на трьох рівнях – внутрішньому, транскордонному та геополітичному. На внутрішньому рівні згорання автономних механізмів управління, зміна інституційної архітектури та пріоритетність силового підходу в Індійському Кашмірі переформатовують «правила гри». Скасування спеціального статусу 5 серпня 2019 р. (статті 370 і 35А) юридично вбудувало регіон у федерацію, проте супроводжувалося масовими затриманнями, комунікаційними обмеженнями та реорганізацією політичного поля, що посилює конфлікт ідентичностей і відкрило простір для протестної мобілізації неконвенційними засобами. Рішення Делі мало на меті розірвати «сіру зону» напівсуверенітету, але неминуче підняло ставки у відносинах з Пакистаном і локальними акторками сили, оскільки воно торкнулося основи статус-кво, який десятиліттями слугував непрямим запобіжником ескалації [37]. Водночас у 2025 р. Freedom House зафіксував певне поліпшення формальних політичних показників на частині території завдяки проведенню виборів до законодавчих зборів після тривалої перерви, але загальна оцінка «Partly Free» і наголошення на тиску на свободи вказують, що інституційна легітимація ще не трансформувалася у сталі гарантії прав і довіри, без яких довготермінова деескалація неможлива [36]. На транскордонному рівні насильство дедалі частіше набирає характеру «швидких піків» – масштабні теракти або напади на військові цілі відомими угрупованнями (LeT, JeM тощо) миттєво спричиняють індійські «каральні» рейди або ударні акції з демонстративною географією мішеней. У травні 2025 р. після нападу в індійському Кашмірі Індія завдала ракетних ударів по цілях у Пакистані та

Пакистан-керованому Кашмірі, заявивши, що знищує «терористичну інфраструктуру»; Ісламабад відповів симетричними кроками і зафіксував людські втрати серед цивільних, чим підживив міжнародну тривогу щодо можливого розширення конфлікту. Цей епізод – це перше ураження цілей у пакистанському Пенджабі з 1971 р. важливий тим, що змиває «червоні лінії» географії і робить епізодичний обмін ударами політично прийнятним прецедентом. Паралельно британська аналітична записка для парламенту (квітень–травень 2025 р.) фіксує швидкість переходу кризи від локального інциденту до міждержавного обміну ударами, а також нагадує про сталий індійський наратив щодо підтримки тероризму Пакистаном у J&K – наратив, який, незалежно від сприйняття назовні, визначає поріг застосування сили Нью-Делі [39].

При цьому медіа дискусії 2025 року знову вивели в центр уваги роль LeT (Lashkar-e-Taiba) і тривкий характер тилової інфраструктури угруповань, що підхоплює «заморожений» сюжет пост-2008-го, але на новому технологічному й політичному тлі. На тлі цих «швидких піків» діє внутрішній механізм ескалації: коли антиповстанські кампанії поєднують розширені повноваження сил безпеки із браком прозорості та політичних каналів, це породжує дефіцит довіри, колективні покарання і, як наслідок, «мобілізацію з травми», що поповнює рекрутингові бази підпілля. Саме так з'являються нові «мікроосередки» насильства, що важче відстежити, а їхній цикл дії/відповіді стає коротшим і менш передбачуваним. Ширше історико-політичне тло – багаторічна конкуренція наративів суверенітету, демографічні зсуви, перекроювання адміністративних меж і нерівність доступу до ресурсів – означає, що навіть локальні реформи сприймаються як «екзистенційні» та відтак резонують поза регіоном. Це підкреслює й оглядова праця з історії Кашміру, де простежено, як спроби інтеграції «згори» без паралельної інклюзивної політики підживлюють відцентрові тенденції та роблять будь-яке силове «стиснення» тимчасовим. На рівні даних безпеки відкриті джерела на кшталт SATP демонструють хвилеподібну динаміку терактів і втрат у J&K: роки спадів регулярно

змінюються «викидами» після політичних зламів або великих нападів, що підтверджує нестійкість трендів та залежність від «шоків», як внутрішніх, так і транскордонних. Для планування стабілізації це означає необхідність не лише «гасити пожежі», а й працювати з тригерами, що часто лежать поза суто поліцейськими компетенціями.

Нарешті, геополітичний рівень: після 2019 р. та особливо у 2025-му посередницька роль традиційних зовнішніх гравців ослабла, а інформаційний цикл прискорився [38]. Нова логіка «точкових покарань» – демонстративні, але контрольовані удари – покликана утримувати конфлікт «нижче порогу війни», але водночас створює норму для повторення, розмиває сигнали стримування та підвищує ризик помилкової інтерпретації намірів у режимі кризи. У поєднанні з поляризованими внутрішніми медіапросторами, виборчими календарями й технологіями точного ураження це вкорінює «нестабільну рівновагу»: сторони вважають, що можуть керувати ескалацією, але щораз менше контролюють її побічні ефекти.

Підсумовуючи, головні виклики регіональній стабільності такі: інституційно-політичний дефіцит довіри в самому Кашмірі; транскордонна інфраструктура підпілля та «ритуалізовані» цикли помсти; скорочення «вікон» для дипломатичного гальмування; і слабкість міжнародних запобіжників – усе це в умовах ядерного стримування, яке знижує ймовірність масштабної війни, але парадоксально зменшує й ціну за ризиковані експерименти нижче порогу. Щоб «розв'язати» цю матрицю ризиків, політика безпеки має бути симетричною до політики включення: без відновлення каналів представництва, прозорого правосуддя та міждержавно узгоджених правил інцидент-менеджменту будь-який тимчасовий спад насильства залишатиметься крихким, а регіональна стабільність – умовною.

4.2. Економічні та політичні зв'язки між Індією та Пакистаном на сучасному етапі

Торговельно-економічні відносини між Індією та Пакистаном завжди мали потенціал стати основою для стабілізації їхніх відносин, однак на практиці вони залишалися заручниками політичних і безпекових криз. За даними дослідження Ще в 1950–1960-х роках обидві держави мали значний взаємний торговельний обіг: Пакистан імпортував з Індії промислову продукцію та сировину, тоді як Індія отримувала від Пакистану бавовну й сільськогосподарську продукцію. Проте подальші війни (1965, 1971, 1999) та конфлікти навколо Кашміру періодично заморожували економічні контакти, що призводило до залежності Пакистану від більш дорогих ринків Близького Сходу та Китаю [40]. У сучасний період двостороння торгівля пережила як підйоми, так і різкі падіння. У 2011–2012 рр. вона сягнула \$2,7 млрд, проте вже після теракту в Пулвамі 2019 року Індія скасувала статус найбільшого сприяння Пакистану, а Ісламабад обмежив імпорт індійських товарів. Це різко скоротило товарообіг, який у 2022–2023 рр. впав до менш ніж \$500 млн, що є мізерною цифрою порівняно з потенційними \$20–30 млрд щорічно.

Серед головних бар'єрів у торгівлі — високі митні тарифи, відсутність угоди про вільну торгівлю, обмеження у сфері фінансових розрахунків та логістики. Навіть у роки відносної «відлиги» бізнес-спільноти обох країн скаржилися на складність отримання дозволів, повільність митних процедур і надмірну політизованість торговельних рішень [48]. Важливим фактором є залежність Пакистану від імпорту індійських товарів, особливо у сфері фармацевтики, хімії та текстилю. Після відмови від індійського імпорту Пакистан змушений закуповувати ліки та сировину в Китаї та Туреччині за вищими цінами, що вдарило по внутрішньому ринку та рівні життя населення. Водночас Індія, маючи значно більшу та більш диверсифіковану економіку, менш залежна від пакистанського ринку, що робить торговельні відносини асиметричними. Вплив конфліктів та санкцій на економічні контакти

залишається ключовим. Торговельні переговори найчастіше зривались саме після терористичних атак або військових загострень, коли економіка ставала заручницею політик. Без стабілізації політичного діалогу будь-які домовленості про відновлення торгівлі залишаються тимчасовими.

Енергетична та інфраструктурна співпраця між Індією та Пакистаном завжди розглядалася як потенційний каталізатор для зближення двох країн, проте на практиці вона залишалася майже повністю заблокованою через політичну недовіру, конфлікти та безпекові ризики. Ще з 1990-х років обговорювались різні варіанти транскордонних енергетичних проєктів, зокрема газопровід Іран–Пакистан–Індія (ІРІ), який мав стати «енергетичним коридором» для всієї Південної Азії. Однак геополітичні фактори — санкції проти Ірану, індійсько-пакистанська недовіра та тиск США – призвели до замороження цього проєкту [40]. Не менш показовим був проєкт транскордонних поставок електроенергії: у середині 2000-х років Пакистан розглядав можливість імпорту до 500 МВт індійської електроенергії для покриття енергетичного дефіциту, проте після Мумбайських терактів 2008 року переговори були фактично згорнуті. Бізнес-спільноти обох країн підтримували ідею «енергетичної взаємозалежності», проте політичні еліти сприймали це як ризик посилення впливу суперника [46]. Відсутність енергетичної кооперації з Індією змусила Пакистан ще активніше орієнтуватися на Китай та його ініціативу СРЕС (China–Pakistan Economic Corridor). Це призвело до будівництва нових інфраструктурних об'єктів за рахунок китайських інвестицій, але також ще більше закріпило розрив з Індією та зменшило потенціал регіональної інтеграції. Важливим символом втрачених можливостей є саме газопровід ІРІ, який міг би знизити вартість енергоносіїв для Пакистану і зміцнити енергетичну безпеку Індії. Навіть обговорення цього проєкту викликало протести у пакистанському парламенті та побоювання, що індійська залежність від транзиту через Пакистан може стати інструментом шантажу у разі нової кризи. Подібна логіка, але вже з індійського боку, пояснює небажання Делі імпортувати електроенергію або газ, навіть якщо це економічно вигідно. Через відсутність неформальної дипломатії

будь-які технічні домовленості щодо енергетики зрештою руйнувалися після політичних криз. Це добре видно на прикладі 2019 року, коли після теракту в Пулвамі навіть локальні ініціативи з обміну електроенергією та відновлення залізничних сполучень були остаточно зупинені.

Політичний діалог між Індією та Пакистаном у сучасності має складну й суперечливу історію: від амбітних мирних ініціатив до тривалих періодів заморожування дипломатії. Кожна спроба «діалогу заради миру» наштовхувалася на нові кризи безпеки, переважно пов'язані з Кашміром чи терактами на індійській території. Серед ключових ініціатив варто згадати Лахорську декларацію 1999 р., яка заклала надії на нову фазу співпраці, але вже через кілька місяців була зруйнована Каргільською війною. Подібним чином у 2004 р. Індія та Пакистан розпочали комплексний діалог, що охоплював питання Кашміру, торгівлі та боротьби з тероризмом, однак теракти в Мумбаї у 2008 р. фактично згорнули всі переговори. Відсутність «неформальної дипломатії» та каналів комунікації поза офіційними переговорами робить будь-який процес надзвичайно вразливим до зриву після криз.

Водночас у міждержавних відносинах часто спрацьовували механізми «трек-два дипломатії» – неурядові ініціативи, культурні й академічні обміни, які підтримували мінімальний рівень контактів навіть під час політичного охолодження. Наприклад, у 2011–2013 рр. активно діяли бізнес-форуми та громадські ініціативи, які закликали відновити торгові зв'язки й спрощення візового режиму. Ці ініціативи створювали «мережу довіри» між громадянським суспільством, яка частково пом'якшувала жорстку позицію держав. Без відновлення постійних дипломатичних каналів ризики ескалації залишаються високими. Організація пропонувала «дорожню карту миру через торгівлю», в якій економічна взаємозалежність розглядалася як інструмент стабілізації відносин. Проте політичні еліти обох країн використовували націоналістичні наративи, що підривали довіру до будь-яких домовленостей [42]. Після чергових криз 2019 і 2025 років дипломатія між Індією та Пакистаном фактично перебуває у «стані глибокої заморозки». Пакистан посилює зв'язки з арабськими країнами

та Китаєм, тоді як Індія дедалі більше інтегрується у глобальні альянси, зокрема QUAD. Це посилює розрив у сприйнятті діалогу: Ісламабад бачить у ньому спосіб зменшити міжнародну ізоляцію, тоді як Делі використовує дипломатію радше як інструмент демонстрації своєї регіональної переваги. Приклад «трек-два» підходу — культурні обміни, зокрема спільні кінопроекти та спортивні змагання, які мали на меті знизити рівень ворожнечі на рівні суспільства. Проте навіть ці ініціативи неодноразово блокувалися після терактів чи політичних криз, коли націоналістичні уряди обох країн забороняли співпрацю в культурній сфері.

Відносини Індії та Пакистану постійно модулюються втручанням зовнішніх сил – США, Китаю, Росії, а також впливом міжнародних інституцій і глобальних ринків. Аналітика показує, що відколи офіційна торгівля майже зупинилася, значення «третіх» векторів і опосередкованих каналів лише зросло: наприклад, дослідження підкреслюють, що індійсько-пакистанський товарообіг має величезний нереалізований потенціал і найчутливіший до політичної кон'юнктури та санкцій і контрсанкцій, а роль зовнішніх гравців — критична для послаблення бар'єрів і відновлення мінімальної довіри. США традиційно впливають через безпекову та торговельну призму. Вашингтон прямо просуває «торговельну деескалацію» як дорожню карту до тривалого перемир'я, наголошуючи, що відновлення торгівлі після дотримання лінії припинення вогню могло б закласти основу більш стійкого миру; для Пакистану це – стабілізація економіки, для Індії – доступ до великого ринку збуту та логістичні вигоди [42]. Водночас у 2025 році з'явилися нові політичні фактори ризику в самій архітектурі впливу США: пакистанська «чартер-офенсив» у Вашингтоні супроводжується мовою щодо «масових» енергоресурсів і розширенням контртерористичної взаємодії, що створює для Ісламабада вікно можливостей у переговорах із США – і змінює баланс стимулів у трикутнику США–Індія–Пакистан. Паралельно американські медіа й ділові видання фіксують і «жорстку геоekonomіку»: підвищена тарифна напруга з Індією, лобістські зусилля обох країн у Вашингтоні, а також прив'язування безпекових криз у Кашмірі до фінансових ринків і торгівлі [44].

Для Пекіна стратегічна логіка інша: Китай використовує «широкий кут огляду» – від посередницьких сигналів стриманості під час прикордонних і кашмірських напружень до економічних каналів (включно з непрямыми маршрутами торгівлі й регіональною інтеграцією через СРЕС), на тлі якого Індія й Китай у 2025-му демонструють прагнення нормалізувати зв'язки попри тривкі суперечки; це впливає на регіональний баланс, а також на простір маневру Пакистану як китайського партнера [47]. Росія, своєю чергою, виступає «енергетичним і політичним модератором» у діалозі з Індією, що опосередковано зачіпає позицію Пакистану у питаннях енергетики та транзиту; зсуви у відносинах Делі з Вашингтоном лише підсилюють значення альтернативних векторів для Індії, що відгукується на трикутник Індія–Китай–РФ і на регіональні розклади довкола Пакистану.

На рівні міжнародних організацій ключовими залишаються ООН та платформи «м'якої» економічної інтеграції: від донорських і фінансових інституцій до аналітичних центрів, які просувають «мир через торгівлю». USIP прямо пропонує дорожню карту торговельної нормалізації як інструмент деескалації, яку могли б підсилювати трек-два контакти бізнес-асоціацій, університетів і НУО [42]. Однак дефіцит неформальної дипломатії – одна з головних перешкод: згорнення «бек-ченнялів» у 2020-х призвело до вакууму, коли навіть небагаті на політику довіри сигнали не доходять у кризові моменти. У 2025 році це матеріалізувалося у «торговельних шоках»: після кривавого теракту в Кашмірі Делі й Ісламабад відповіли взаємними жорсткими кроками — від закриття пунктів пропуску й повітряного простору до фактичного згортання залишків прямих потоків; під удар потрапили фармацевтика, хімія та автозапчастини, причому Пакистан – особливо вразливий через залежність від імпорту індійських позицій. У такому середовищі ринки й інвестори миттєво «переносять ризик» у курси, ставки та логістику, тоді як міжнародні медіатори намагаються утримати хоча б мінімальні гуманітарні канали взаємодії — наприклад, попередження про повені, передані Делі Ісламабаду поза рамками Індійсько-пакистанського водного договору, що демонструє: навіть у періоди

розриву формальних механізмів можливі точкові контакти [49]. Паралельно бізнес-аналітика відзначає, що «сірі» або непрямі канали торгівлі через треті країни частково компенсують офіційний розрив, але підвищують трансакційні витрати, розмивають статистику і переносять ренту на посередників – це теж продукт зовнішніх правил гри і санкційної екосистеми

Економічні відносини між Індією та Пакистаном у сучасності характеризуються глибоким парадоксом: обидві країни мають колосальний потенціал для вигоди від співпраці, але політичне суперництво, конфлікти та недовіра систематично блокують реалізацію цієї можливості. Дослідження свідчать, що за умов нормалізації відносин двостороння торгівля могла б досягти \$37 млрд на рік, тоді як нинішні показники не перевищують кількох мільярдів, значною мірою через бар'єри на кшталт високих мит, відсутності угоди про вільну торгівлю та взаємних заборон після криз у Кашмірі. Огляд міжнародних ділових медіа підкреслює, що економічна взаємозалежність, попри всі труднощі, залишається реальною: навіть у періоди дипломатичної ізоляції діє «сіра торгівля» через Об'єднані Арабські Емірати чи Сінгапур, що свідчить про наявний попит і вигоду, але також демонструє втрати обох країн від обходу прямих каналів. Це створює додаткові витрати на логістику, підвищує ціни для споживачів і зменшує прозорість ринку. Перспективи розвитку економічних зв'язків пов'язані з умовною політичною стабілізацією. Якщо Індія та Пакистан змогли б домовитися хоча б про часткову нормалізацію торгівлі, це відкрило б нові можливості у сферах енергетики, аграрного експорту та цифрових технологій. Відновлення торгівлі мало б не лише економічний, а й безпековий ефект, адже збільшення взаємозалежності зменшувало б стимули до військової ескалації. Утім, доки домінує політика націоналізму та недовіри, потенціал залишається нереалізованим, а економічна взаємозалежність – радше теоретичним чинником, ніж реальною силою для зниження конфліктності.

Сучасні економічні та політичні зв'язки між Індією й Пакистаном визначаються трьома взаємопов'язаними трендами: посиленням націоналістичної риторики, роллю тероризму і кашмірської невизначеності як

головного гальма інтеграції та поступовою трансформацією економіки (цифровізація, зміни у ланцюгах постачання), що відкриває як ризики, так і вузькі вікна для «прикладного» співробітництва.

Зростання націоналізму суттєво ускладнює економічну співпрацю. Політичні еліти обох країн дедалі частіше апелюють до внутрішньої аудиторії, де торгівля з «противником» сприймається як політичне табу; це призводить до миттєвих торговельних «вимикачів» після будь-яких криз (закриття пунктів пропуску, заборона імпорту, санкції). Унаслідок такої політики приватний сектор втрачає довіру до стабільності правил гри: інвестори підвищують ризикову надбавку, відмовляються від довгострокових проєктів і перекладають частину діяльності в менш політизовані регіони або через треті країни (реекспорт через ОАЕ, Сінгапур) [40]. Тероризм і ситуація в Кашмірі лишаються каталізатором розривів. Великі теракти автоматично переводять двосторонні економічні ініціативи в «режим очікування»: домовленості про спрощення мит, проєкти інфраструктури, навіть культурний і туристичний рух – усе це швидко блокується. Така «політизація економіки» мала добре зафіксовані економічні наслідки в 2019 та знову у 2025 р. (закриття прямих торговельних потоків; удар по фармацевтиці й комплектуючим) – витрати вимірюються не лише в миттєвих втрачених експортних доходах, а й у довгостроковому зростанні трансакційних витрат та втрачених інвестиційних можливостях. Технологічні й ринкові трансформації дають одночасно ризики й можливості. З одного боку, цифрова торгівля, ІТ-послуги й фінтех у принципі дозволяють обходити деякі бар'єри, наприклад, забезпечувати суб'єктам МСП ринки послуг без великої фізичної присутності. З іншого, обмеження банківських каналів, візовий режим, блокування митних маршрутів і недовіра до платежів між країнами ускладнюють навіть «цифрове» співробітництво [48]. Втрати від низького рівня співпраці вже значні: підвищені витрати для пакистанських споживачів і промисловості через дорожчі імпорти, втрачені експортні можливості для індійських товарів і слабші регіональні ланцюги доданої вартості, які могли б створювати робочі місця і стимулювати економічне зростання обох сторін. Частина торгівлі «перетікає» у

сіру зону (реекспорт), але це знижує державні доходи й підвищує вразливість до зовнішніх шоків.

Чи реально досягти прогрес в майбутньому між двома країнами? Позитивні сценарії базуються на поступовій, секторальній деескалації: почати з «пакетів низької політики» – фармацевтика, сільськогосподарські продукти, медичні товари, перехресні IT-послуги, і супроводжувати це інституційними гарантіями (страхування транзакцій, третейське вирішення спорів, вузькі «гуманітарні коридори»). Коротко про практичні кроки, які могли б зменшити ризики і розблокувати частину потенціалу:

- 1) підписати угоди про торговельні «перемикачі» – механізми, що зберігають торгові маршрути відкритими за певних умов;
- 2) створити страхові/гарантійні фонди за участі міжнародних донорів для захисту інвесторів;
- 3) узгодити технічні стандарти і платежі для IT-експортів;
- 4) розвивати «трек-два» платформи бізнес-асоціацій, що лобіюватимуть стабільні, неконфліктні протоколи торгівлі.

У XXI ст. відносини між Індією та Пакистаном залишаються одним із найскладніших і найбільш вибухонебезпечних конфліктів сучасності. Кашмірське питання, яке виступає ядром суперництва, зумовило не лише перманентну ескалацію, але й трансформацію конфлікту в площину гібридної війни, де тероризм і асиметричні методи стали ключовими інструментами. Теракти на зразок нападів у Мумбаї (2008) чи Пулвами (2019) продемонстрували, що навіть локальні акти насильства здатні спровокувати міжнародні кризи та поставити регіон на межу масштабної війни. Водночас індійські антитерористичні операції, жорсткі зміни військової доктрини та скасування спеціального статусу Джамму і Кашміру в 2019 р. засвідчили перехід Делі від політики стриманості до активної стратегії контролю. Це лише загострило протистояння з Ісламабадом і призвело до посилення радикалізації на місцях. Разом із тим, попри військову напругу, між країнами зберігається парадоксальна економічна взаємозалежність. Потенціал двосторонньої торгівлі оцінюється

експертами в десятки мільярдів доларів, але реальні показники залишаються мінімальними через політичні обмеження, митні бар'єри та систематичні призупинення співпраці після криз. Енергетичні та інфраструктурні проекти, здатні принести стратегічну вигоду обом сторонам, постійно заморожуються через недовіру та безпекові ризики. Політичний діалог розвивається хвилеподібно: періоди «мирних ініціатив» чергуються з дипломатичними розривами, що робить співпрацю нестійкою й залежною від зовнішніх факторів. Важливу роль у підтримці балансу відіграють міжнародні актори – США, Китай, Росія, а також регіональні організації, проте їхній вплив часто посилює конкуренцію, а не пом'якшує її.

Отже, у XXI ст. відносини Індії та Пакистану мають подвійний характер: з одного боку, вони залишаються заручниками історичних травм, релігійних протиріч та геополітичної конкуренції, з іншого – володіють потужним економічним потенціалом і перспективами мирного врегулювання за умови політичної волі. Подальший розвиток подій залежить від здатності обох держав подолати націоналістичні бар'єри, знайти механізми спільного управління безпековими ризиками й відкрити економічний діалог як основу для стабільнішого майбутнього. Таким чином, конфлікт у XXI ст. має не лише деструктивний, а й потенційно трансформаційний вимір, що може визначити геополітичний баланс у Південній Азії на десятиліття вперед.

РОЗДІЛ V

РОЛЬ ТРЕТІХ КРАЇН У ВІДНОСИНАХ МІЖ ІНДІЄЮ ТА ПАКИСТАНОМ

5.1. Політика США та Китаю в регіоні.

Стратегічні інтереси США в Південній Азії зосереджені на кількох ключових напрямках: запобігання ядерній конфронтації між Індією та Пакистаном, підтримка демократичних інститутів, боротьба з тероризмом, розвиток торгівлі та посилення регіональної стабільності. Особливу увагу Вашингтон приділяє Індії, яка розглядається як головний стратегічний партнер і водночас противага зростанню впливу Китаю. Важливим кроком стало надання Індії статусу Major Defense Partner у 2016 р., що відкрило доступ до новітніх американських технологій та започаткувало серію фундаментальних угод у сфері оборони та комунікацій. Крім того, регулярні спільні навчання, як-от Yudh Abhyas, демонструють перехід від символічного партнерства до практичної військової інтеграції, де задіяні сучасні системи HIMARS, Apache та Stryker.

Пакистан для США залишається одночасно складним і необхідним партнером. З одного боку, він є критично важливим у контексті боротьби з тероризмом, контролю за радикальними угрупованнями й забезпечення доступу до Афганістану та Центральної Азії. З іншого боку, постійні звинувачення у «подвійній грі» Ісламабада – співпраця із Заходом паралельно з толеруванням діяльності бойовиків – породжували недовіру з боку Індії та міжнародної спільноти [52]. Тим не менше, статус Пакистану як Major Non-NATO Ally з 2004 року і нові торговельні угоди, зокрема підписана у 2025 році, свідчать про прагнення США не допустити його остаточного дрейфу в орбіту Китаю.

Останні події лише підтверджують багатовекторність американської політики: Вашингтон поглиблює оборонне партнерство з Індією, одночасно стимулюючи економічні контакти з Пакистаном. У серпні 2025 року США уклали з Пакистаном угоду щодо зниження тарифів та розвитку енергетичних

проектів, однак паралельно запровадили санкції проти підприємств, залучених до пакистанської ракетної програми, що демонструє готовність до жорстких заходів задля контролю над регіональною безпекою. Показово й те, що американські лідери наголошують на важливості союзу з Індією як ключового елементу стримування Китаю: під час свіжих заяв високопосадовців підкреслювалося, що без такої співпраці XXI століття може стати «темним часом для людства».

Політика США щодо Індії у XXI ст. поєднує стратегічне партнерство в рамках «Індійсько-Тихоокеанської» архітектури з практичними кроками для зміцнення обороноздатності та технологічної автономії Нью-Делі. США просувають Індію як ключового регіонального партнера проти зростання впливу Китаю, що виражається не лише в дипломатичних цілях, але й у чітких оборонних угодах та практичній взаємодії: погодження статусу Major Defense Partner, підписання рамкових угод та зростання числа спільних військових навчань і обмінів, які дозволяють індійським силам отримувати доступ до американських систем зв'язку, розвідки та високоточної зброї. Цей оборонний вимір супроводжується ширшою технологічною і економічною співпрацею: США просувають інвестиції в індійські високотехнологічні сектори, спрощують співпрацю у напівпровідниках, космічній та енергетичній сферах, а також заохочують партнерства у ланцюгах постачання для зменшення залежності від Китаю – усе це підвищує стратегічну ефективність Індії і водночас інтегрує її у ширшу «провідну» геоекономічну мережу. Аналіз останніх років також показує, що Вашингтон використовує економічні інструменти (торгові угоди, інвестиційні програми, технологічну співпрацю) як доповнення до військового співробітництва, щоб зробити зв'язок з Індією більш стійким і взаємовигідним [54]. Водночас США прагнуть утримувати баланс: підтримка Індії не означає повної ізоляції Пакистану – політика Вашингтона залишає простір для співробітництва з Ісламабадом щодо боротьби з тероризмом і стабільності Афганістану, але при цьому дедалі чіткіше фокусує інструменти стримування у бік безпосередньої стратегічної консолідації з Індією. Наслідком такої політики

є підвищена оборонна сумісність Індії з США (включно з постачанням озброєнь і доступом до технічних рішень), що посилює індійські можливості у регіоні і одночасно змушує переглядати власні стратегії іншим регіональним акторам.

Політика США щодо Пакистану в XXI ст. демонструє складний баланс між прагматизмом та стратегічними розбіжностями. Після терактів 11 вересня 2001 р. Пакистан став одним із головних союзників Вашингтона у «війні з терором», забезпечуючи логістичний доступ для операцій НАТО в Афганістані, співпрацю спецслужб у боротьбі проти «Аль-Каїди» та інших радикальних угруповань, а також використання військових баз на своїй території. За це США надавали значні фінансові пакети – лише у 2002–2011 рр. допомога перевищила 20 млрд доларів, включаючи військову техніку, тренування та макрофінансову підтримку економіки. Вашингтон також розглядав Пакистан як інструмент стабілізації Афганістану, хоча нерідко критикував Ісламабад за «подвійні стандарти» – з одного боку, боротьбу з терористами, а з іншого, приховану підтримку талібів та мережі Хаккані. Водночас залежність Пакистану від американської допомоги стала фактором його внутрішньої політики: значна частина бюджету безпеки будувалася на американських грантах і пільгових кредитах, що посилювало залежність армії від зовнішньої підтримки. Це, однак, породжувало й антиамериканські настрої всередині країни, адже політичні сили звинувачували США у втручанні у внутрішні справи та підриві суверенітету. Ця «асиметрична взаємозалежність» формувала стосунки до кінця 2010-х років, але згодом Вашингтон почав відходити від безумовної підтримки Пакистану, зосереджуючись на стратегічному партнерстві з Індією як більш стабільним союзником. Ситуація ускладнилася на тлі посилення співпраці Пакистану з Китаєм. Пекін активно інвестував у проєкт China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), що включає інфраструктурні, енергетичні та транспортні проєкти на десятки мільярдів доларів. Для США це стало сигналом втрати Пакистану як стратегічного партнера й перетворення його на ключового гравця у китайській регіональній стратегії «Один пояс, один шлях». Вашингтон дедалі більше розглядає Ісламабад через призму китайського впливу – від партнерства у SCO

до військових контрактів – і тому обмежує фінансову підтримку, ставлячи акцент на умовності співпраці (боротьба з тероризмом, стабільність в Афганістані, контроль над ядерними програмами).

Китай відіграє в Південній Азії одночасно роль стратегічного покровителя Пакистану і системного супротивника Індії, використовуючи поєднання економічних, інфраструктурних та військово-технічних важелів для посилення свого впливу в регіоні. По-перше, Пекін встановив з Ісламабадом широку «всеосяжну» співпрацю, найбільш помітним елементом якої є проєкт China–Pakistan Economic Corridor (CPEC) – великий набір інфраструктурних й енергетичних інвестицій, що дають Китаю економічний і геоекономічний важіль впливу в Пакистані і дозволяють Пекіну просувати свої інтереси в Аравійському морі й на шляхах торгівлі. Ця близькість ускладнює для США і інших зовнішніх акторів опції впливу на Пакистан і перетворює Ісламабад на ключовий елемент китайської регіональної стратегії. По-друге, Китай постачає Пакистану військову техніку, інвестиції в портову й транспортну інфраструктуру та кредитні лінії, що підвищує оборонний потенціал Ісламабада і дає Пекіну довгострокові політичні важелі. У поєднанні з інструментами «м'якої сили» (економічні інвестиції, кредитування, участь у багатосторонніх інституціях) це створює для Пакистану альтернативну орбіту – особливо помітну після посилення китайських інвестицій у рамках ініціативи «Пояс і шлях». По-третє, у відносинах із Індією домінує логіка стратегічної конкуренції: прикордонні інциденти (зокрема, напруження у Долині Галван у 2020 р.) та масштабні прикордонні розгортання і будівництво інфраструктури на споріднених ділянках свідчать про перетворення кордону у театр змагання, де Пекін нарощує військову присутність і розгортає спроможності для стримування Індії. Паралельно Пекін прагне зберегти і розширити економічні зв'язки з Індією, створюючи двовимірний підхід – економічна взаємозалежність з одночасним політико-військовим протистоянням. Сам факт дедалі тіснішої дефакто «квазі-коаліції» США з Індією також змушує Пекін реагувати нарощенням власного впливу в регіоні. По-четверте, Пекін застосовує багатоканальну стратегію: поєднання

великомасштабних інвестицій (інфраструктура, енергетика), продажів озброєнь і військово-технічної допомоги Пакистану, а також дипломатичного та інституційного підходу (активність у ШОС, регіональних самітах), щоб формувати у Південній Азії сприятливе зовнішнє середовище для власних стратегічних інтересів. Китай посилює роль регіональних платформ і банків розвитку як інструментів підвищення свого впливу; це логічно поєднується з практичними результатами на місцях – портові концесії, енергопроекти, залізничні й дорожні коридори [53]. Нарешті, економічні й політичні хвилі в глобальній політиці (зокрема торговельні війни, зміни в глобальних ланцюгах постачання) також підсилюють значення Китаю в регіоні: зміщення торговельних потоків, переформатування інвестиційних маршрутів і конкуренція за ринки створюють додаткові можливості для Пекіна консолідувати свій вплив у Південній Азії, в той час як країни регіону, зокрема Індія – намагаються балансувати між економічною вигодою від торгівлі з Китаєм і власною безпековою реакцією на його зростання.

Політика Китаю щодо Індії у XXI ст. поєднує жорстку лінію з питань сили та кордону з прагматичною економічною взаємозалежністю й конкуренцією на багатосторонніх майданчиках. На прикордонному треку Пекін продовжує «керовану напругу»: після кривавих сутичок у Долині Галван у червні 2020 р. сторони провели низку раундів переговорів і домовилися про локальні відведення сил, але повної «деескалації до статус-кво» не відбулося. На багатосторонніх платформах Китай і Індія водночас конкурують і співпрацюють. У ШОС Пекін просуває дискурс «антиблоковості» та «мультиполярності», консолідуючи поряд із Пакистаном і Росією «контрнарратив» до західних коаліцій; візуальним маркером став теплий публічний контакт лідерів КНР, Індії та РФ на саміті, де Сі Цзіньпін підкреслив відмову від «менталітету холодної війни». Для Делі такі епізоди – скоріше тактичні, адже Індія використовує ШОС і BRICS для балансування, але її бачення реформ глобального управління (консенсус, стратегічна автономія) помітно відрізняється від китайського прагнення інституційно закріпити власне лідерство в розширеному BRICS. За

лінією двосторонньої економіки спостерігається парадокс: політичне суперництво співіснує з рекордною торгівлею. У 2024/25 фінансовому році індійський дефіцит у торгівлі з КНР зріс до історичного максимуму – близько \$99,2 млрд, зумовленого імпортом електроніки, машинобудування та споживчої техніки; офіційні індійські джерела також підтверджують безпрецедентний дисбаланс. Економічна взаємозалежність дає Пекіну структурний вплив (особливо у високотехнологічних ланцюгах), тоді як Нью-Делі – попри політику «China+1» і локалізацію виробництв – поки обмежено диверсифікував критичні поставки. Геополітично конкуренція розгортається не лише на Гімалайському хребті. У Південно-Східній Азії, Індійському океані та в Африці Китай масштабно використовує фінансові й інфраструктурні важелі (від портів до кредитних інструментів), тоді як Індія просуває власні ініціативи зв'язності та безпеки, опираючись на партнерства зі США, Японією, Францією та форматами на кшталт IPEF/QUAD. Розширення BRICS і активність ШОС створюють для Пекіна ширший коридор впливу, але також підсвічують розходження з Делі щодо норм глобального порядку. Нещодавні сигнали тактичної розрядки між Моді та Сі – на тлі торговельно-тарифних турбуленцій у відносинах Індії зі США – радше відображають «гнучке балансування», ніж стратегічний поворот: фундаментальна недовіра зберігається через кордон і тісний зв'язок КНР із Пакистаном.

У результаті політика Китаю щодо Індії складається з трьох шарів. Перший – примус і «тонке шліфування» лінії контролю: точкові передислокації, інфраструктура подвійного призначення. Другий – інституційна конкуренція й нарративне лідерство у BRICS/ШОС, де Пекін прагне задавати правила гри, а Індія – утримувати стратегічну автономію. Третій – керована економічна взаємозалежність, у якій торгівля й інвестиції виступають одночасно запобіжником ескалації та каналом впливу КНР на критичні сегменти індійської економіки. Індійсько-китайська взаємодія дедалі більше переплетена з трикутником «США–Індія–Китай»: жорсткіші тарифні/санкційні режими Заходу

можуть тимчасово стимулювати Пекін і Делі до тактичної розрядки, але не усувають структурних причин суперництва.

Китайська політика щодо Пакистану ґрунтується на довгостроковому «всепогодному» стратегічному партнерстві, яке поєднує політичну підтримку, масштабні інфраструктурні інвестиції та глибоке військово-технічне співробітництво, і служить одночасно інструментом зовнішньої політики Пекіна в Південній Азії. Пекін офіційно декларує «all-weather» партнерство з Ісламабадом і регулярно підтверджує готовність просувати практичну співпрацю в різних секторах, включаючи інфраструктуру, торгівлю та безпеку. Найпомітнішим проявом цього підходу є China–Pakistan Economic Corridor (СПЕС) – пакет інвестицій у порти, дороги, енергетику та промислові зони, який дає Китаю значний геоекономічний важіль впливу (доступ до Аравійського моря, альтернативні маршрути транспорту енергоносіїв та торгових потоків), а також створює матеріальний зв'язок, що ускладнює для третіх сторін пряме втручання в пакистанську економіку. Водночас інвестиції та проекти СПЕС супроводжуються нарощенням китайських заходів безпеки – Пекін дедалі більше наполягає на захисті своїх працівників і об'єктів у Пакистані, що відображає і стратегічні ризики проекту, і готовність Китаю втручатися в охорону власних інтересів.

Військово-технічне співробітництво між Китаєм і Пакистаном набуло багатовимірного характеру: це і постачання озброєнь, і спільне виробництво деяких видів озброєнь, і обмін розвідувальними/технологічними можливостями, що зміцнює оборонний потенціал Ісламабада та підвищує його автономію від західних постачальників. Аналітичні дослідження фіксують розширення арсеналу співпраці – від систем ППО й морських компонентів до сумісних проектів із модернізації сухопутних сил. Історично цей вимір також мав ядерні аспекти: упродовж доби формування пакистанської ядерної програми Китай відіграв роль постачальника технологічних знань і підтримки, а нині китайсько-пакистанські відносини продовжують включати обговорення цивільно-ядерних проектів і співпрацю у енергетиці, що викликає занепокоєння спостерігачів щодо

довгострокових наслідків для регіональної стабільності. Для Пекіна СПЕС і військово-технічні зв'язки – це не лише економічні інвестиції, а інструменти геостратегічного тиску: через них Китай укріплює свій вплив у Пакистані, отримує опори в Індійському океані та формує «буферну зону» проти індійського та західного впливу. Однак це партнерство стикається з реальними обмеженнями: проблеми безпеки (напади на працівників BRI), економічна вразливість Пакистану та політична чутливість у регіоні роблять реалізацію амбіцій Пекіна складною і змушують КНР час від часу коригувати свою тактику. Нарешті, посилення китайсько-пакистанського зв'язку має наслідки для великої регіональної архітектури: воно змінює баланс впливів і змушує США та Індію рахуватися з новою конфігурацією сил у Південній Азії, що, за спостереженнями аналітиків, підсилює трикутну конкуренцію між Пекіном, Делі й Вашингтоном.

Трикутник «США – Китай – Південна Азія» формує нинішню архітектуру безпеки регіону і змушує як Індію, так і Пакистан балансувати між двома глобальними наддержавами, використовуючи зовнішні зв'язки як інструмент національної стратегії. Індія, сприймаючи Китай як стратегічного конкурента після прикордонних інцидентів і посилення китайського впливу в Індійському океані, дедалі активніше наближається до США в оборонній і технологічній сферах; це проявляється у поглибленні оборонного партнерства, в рамкових угодах та у двосторонніх і багатосторонніх форматах (QUAD, Індо-Тихоокеанська ініціатива), які надають Делі політичні й матеріальні інструменти протидії Пекіну. Водночас Індія прагне зберегти стратегічну автономію, тобто вона не прагне повної інтеграції в антикитайські коаліції, а радше поєднує співпрацю з США з дипломатичними зусиллями у BRICS та ШОС, щоб маневрувати в багатопольному середовищі. Пакистан використовує відносини з Китаєм як гарант безпеки і джерело економічних інвестицій (СПЕС), що дає йому альтернативу західним партнерам і одночасно підсилює його позицію в протистоянні з Індією. Це зміщує традиційний трикутник, де раніше США могли в тій чи іншій мірі виступати «балансувачем», у бік більш виразної конкуренції

між Пекіном і Вашингтоном за вплив у Карачі й Ісламабаді, а отже і за можливість визначати правила регіональної гри.

Глобальне суперництво США і Китаю посилює регіональні ризики, але робить їх природу двоякою: з одного боку, залучення великих гравців збільшує ресурси для стримування й стабілізації (партнерства, інвестиції, військова допомога), з іншого, поглиблює поляризацію і створює підґрунтя для непрямих зіткнень. Наприклад, зміцнення індо-американського співробітництва підвищує здатність Індії протистояти тиску Китаю, але також змушує Пакистан шукати все тісніші зв'язки з Китаєм і іншими акторами, що підсилює оборонну гонку й знижує простір для двостороннього індо-пакистанського діалогу. Економічні вектори додають до цього динамічного міксу: Китайська інвестиційна присутність та Supply-chain політика створюють для регіону альтернативні маршрути і залежності, тоді як США стимулюють диверсифікацію ланцюгів постачання та розвиток партнерств «China+1», щоб мінімізувати стратегічну вразливість своїх союзників. Для Індії це відкриває можливості для технологічного переходу й іноземних інвестицій, але також створює дилему: наскільки глибоко інтегруватися в західні економічні мережі без завдання удару по власним торговельним інтересам з Китаєм. Перспективи майбутнього регіону коливаються між двома сценаріями. Песимістичний сценарій передбачає поглиблення конфронтації, де трикутник перетворюється на арену постійного геополітичного тиску: активна мілітаризація кордонів, заблоковані економічні ініціативи та часті кризові моменти. Оптимістичний сценарій – багатополярна співпраця, за якої регіональні гравці використовують конкуренцію між наддержавами для просування власних інтересів, досягають домовленостей щодо криз-менеджменту, і реалізують конфіденційні економічні коридори, які знижують ризик помилкової ескалації. Перехід до другого сценарію вимагатиме політичної волі від Індії і Пакистану, здатності зовнішніх акторів координувати політику без створення нових осей розколу, а також інституційних механізмів для управління кризами.

5.2. Вплив інших країн на індо-пакистанські відносини

У відносинах Індії та Пакистану роль Росії та Європи має багатовимірний характер і по-різному впливає на баланс сил у регіоні. Росія зберігає статус головного військово-технічного партнера Індії: лише у 2025 р. Москва підтвердила плани постачання додаткових систем ППО С-400, що зміцнює обороноздатність Делі й водночас викликає занепокоєння Пакистану та його союзників [65]. Історично ще з часів СРСР Москва забезпечувала Індію сучасними літаками, танками й атомними технологіями, що стало фундаментом стратегічного партнерства. Проте останніми роками Росія намагається поступово диверсифікувати свою політику, встановлюючи обмежені зв'язки з Пакистаном, включно зі спільними навчаннями та енергетичними проектами, хоча ці кроки радше носять символічний характер і не зрівняні з глибиною відносин із Індією.

Європейський Союз натомість діє не у військовій, а переважно в економічній та політико-ціннісній площині. ЄС є важливим торговим партнером Індії – за даними Європейської служби зовнішніх зв'язків (EEAS), обсяг двосторонньої торгівлі перевищує €120 млрд щорічно, а Делі входить до десятки найбільших торгових партнерів ЄС [62]. Європарламент у своїх фактах про Південну Азію підкреслює, що Індія розглядається як «ключовий гравець» у глобальній стратегії ЄС, зокрема у сфері «зеленої енергетики» та цифрової економіки. У випадку Пакистану ЄС використовує інший підхід: він надає торгові преференції (GSP+), але жорстко пов'язує їх із дотриманням прав людини та трудових стандартів, що створює постійний тиск на Ісламабад. Водночас європейський вектор для Індії та Пакистану відкриває і конкурентні можливості. Наприклад, ЄС активно інвестує у розвиток малого та середнього бізнесу в Індії, у тому числі через програми підтримки «Make in India», які сприяють модернізації промисловості. Це зміцнює економічний потенціал Індії, тоді як Пакистан значною мірою залишається залежним від фінансових вливань із Перської затоки й менш інтегрованим у європейські ринки.

Велика Британія та країни Близького Сходу відіграють особливу роль у відносинах між Індією та Пакистаном, адже їхній вплив базується не лише на політичних і економічних факторах, а й на історичних та культурних зв'язках. Лондон має значний інструмент впливу через велику діаспору вихідців з обох країн, яка формує політичний порядок денний у Великій Британії. Пакистанська громада у Бірмінгемі та Манчестері активно впливає на позицію британських політиків щодо Кашміру, тоді як індійська діаспора зосереджена на просуванні інтересів Делі в економічній та культурній сферах. Це створює для Лондона необхідність балансування між двома громадами, уникаючи чіткої підтримки будь-якої зі сторін [57]. Крім того, Британія часто виступає посередником у кризових ситуаціях, використовуючи «м'яку силу» та історичний авторитет колишньої метрополії.

Щодо Близького Сходу, Пакистан традиційно має тісні відносини з Саудівською Аравією та Об'єднаними Арабськими Еміратами. Ер-Ріяд і Абу-Дабі неодноразово надавали Ісламабаду фінансову допомогу для подолання економічних криз, а також підтримували його в питаннях енергетичної безпеки та військової співпраці [61]. При цьому Пакистан отримує значні перекази від діаспори, яка працює в країнах Перської затоки, що робить його економіку залежною від стабільності цих відносин. Однак останнє десятиліття свідчить про поступову переорієнтацію арабських монархій: Саудівська Аравія й ОАЕ дедалі активніше інвестують в Індію, зокрема у сферу відновлюваної енергетики, нафтопереробки та технологічних стартапів. Цей тренд підкріплюється прагненням Делі стати ключовим ринком у Південній Азії, що відповідає стратегії арабських країн щодо диверсифікації партнерів.

У цьому контексті Велика Британія та країни Близького Сходу не лише виступають зовнішніми спостерігачами, а й безпосередньо впливають на динаміку індо-пакистанських відносин. Лондон через діаспору й культурні інструменти м'якої сили формує міжнародний дискурс навколо Кашміру, тоді як Саудівська Аравія та ОАЕ на практичному рівні впливають на економічну життєздатність Пакистану та водночас відкривають нові канали співпраці з

Індією. У підсумку це створює асиметричну ситуацію: Пакистан залишається залежним від фінансової підтримки Близького Сходу, тоді як Індія перетворюється на більш привабливого партнера для довгострокових інвестицій та стратегічних проєктів.

Міжнародні організації відіграють складну, але водночас обмежену роль у врегулюванні індо-пакистанських відносин. Найбільш традиційним актором залишається Організація Об'єднаних Націй, яка ще з 1948 р. має мандат щодо Кашміру через відповідні резолюції Ради Безпеки. Проте реальний вплив ООН мінімальний: місія UNMOGIP діє у регіоні з обмеженим мандатом, а пропозиції щодо референдуму чи нових переговорних форматів залишаються заблокованими через відсутність згоди Індії, яка вважає кашмірське питання внутрішньою справою держави. На відміну від цього, Пакистан активно апелює до ООН, використовуючи міжнародний майданчик для критики Делі. Фінансові інституції, такі як МВФ та Світовий банк, впливають на регіон опосередковано. Пакистан, що перебуває у стані хронічної економічної залежності, часто отримує кредити від МВФ, які супроводжуються вимогами стабілізації внутрішньої політики й уникнення ескалації з Індією. Водночас Світовий банк у минулому виступав посередником у вирішенні водних суперечок між двома країнами, зокрема в рамках Індуського водного договору 1960 р., що досі лишається прикладом ефективного багатостороннього врегулювання.

Новий вимір міжнародного впливу задають регіональні платформи – насамперед Шанхайська організація співробітництва (ШОС) і BRICS. Участь Індії та Пакистану в цих об'єднаннях змушує їх взаємодіяти в одному інституційному просторі разом із Китаєм і Росією. Проте замість конструктивного діалогу ці організації часто стають аренами для демонстрації протиріч: Делі використовує їх для просування ідеї боротьби з тероризмом, маючи на увазі пакистанські угруповання, тоді як Ісламабад апелює до питань Кашміру й економічної співпраці в рамках китайських ініціатив [58]. Попри це ШОС і BRICS поступово перетворюються на символ зміщення глобальної

архітектури до багатополярності, а їхня роль у майбутньому може зрости у сфері економічної взаємозалежності та регіональної стабільності.

Роль третіх країн у відносинах між Індією та Пакистаном є визначальним чинником регіональної стабільності та глобальної безпеки. США та Китай виступають головними зовнішніми акторами, які формують політику безпеки й стратегічного розвитку обох держав: Вашингтон зміцнює партнерство з Індією як противагу Китаю, водночас обмежуючи, але не повністю відмовляючись від співпраці з Пакистаном, тоді як Пекін розбудовує «всепогодні» відносини з Ісламабадом і зберігає конкуренцію з Делі у військово-політичній та економічній площині. Ця динаміка створює «трикутник США – Китай – Південна Азія», де кожна сторона балансує між глобальними і регіональними інтересами. Водночас інші актори також відіграють помітну роль. Росія залишається стратегічним військовим союзником Індії, але поступово розширює контакти з Пакистаном; ЄС впливає через торгівлю, інвестиції та політику умовності; Велика Британія через діаспору й історичний фактор залишається важливим політичним медіатором. Країни Перської затоки, особливо Саудівська Аравія та ОАЕ, виступають ключовими фінансовими партнерами Пакистану, але дедалі активніше співпрацюють з Індією, що відображає зміну пріоритетів у регіоні. Міжнародні організації – від ООН і МВФ до ШОС та BRICS – створюють майданчики для діалогу, проте їхній вплив часто обмежується формальними рамками або використовується сторонами для просування власних наративів. У підсумку можна стверджувати, що без зовнішнього виміру індо-пакистанські відносини не можуть бути повністю зрозумілими. Конкуренція США і Китаю, політика Росії, ЄС та країн Близького Сходу, а також діяльність міжнародних організацій формують складну систему взаємозалежностей, де будь-яка криза в Південній Азії автоматично набуває глобального виміру. Відтак майбутнє безпеки й співпраці в регіоні значною мірою залежить не лише від волі Індії та Пакистану, а й від того, як світові сили зможуть або не зможуть узгодити свої інтереси в цьому геополітичному вузлі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило здійснити всебічний аналіз історичної еволюції індо-пакистанських відносин у 1971–2021 рр. і з'ясувати комплекс чинників, які визначали характер цього протистояння протягом понад півстоліття. Вивчення джерел, наукових праць, міжнародних документів і матеріалів аналітичних центрів показало, що конфлікт між Індією та Пакистаном є одним із найскладніших і найтриваліших у сучасній історії, оскільки він поєднує у собі територіальні, релігійні, ідеологічні, безпекові та постколоніальні виміри.

Після 1971 р., коли відбулася третя індо-пакистанська війна та утворення незалежного Бангладеш, двосторонні відносини між Індією та Пакистаном вступили у якісно нову фазу. Ця подія стала не лише воєнною поразкою для Пакистану, але й важливим політичним вододілом, що зумовив перегляд стратегій обох держав. Індія закріпила свій статус регіонального лідера, тоді як Пакистан почав формувати ідеологію «осадженої фортеці», у межах якої головною метою стало збереження безпеки та національної єдності в умовах зовнішньої загрози. Саме з цього періоду відносини між державами набувають ознак постійної нестабільності, що чергується з короткими етапами дипломатичних спроб примирення.

Подальша еволюція індо-пакистанського конфлікту показала, що його природа значно глибша, ніж лише територіальні претензії за Кашмір. У центрі протистояння лежить зіткнення двох національних проєктів – індійського, побудованого на ідеї світської багатонаціональної держави, і пакистанського, який ґрунтується на ісламській ідентичності як цементуючому факторі нації. Така різниця світоглядних і політичних моделей стала джерелом тривалого ідеологічного суперництва, що постійно відтворюється на нових історичних етапах.

Важливим чинником, який змінив характер індо-пакистанських відносин, стало набуття обома країнами ядерного статусу. Проведені Індією у 1974 р., а Пакистаном у 1998 р. ядерні випробування остаточно закріпили в регіоні модель

«взаємного стримування», яка мала запобігати масштабним війнам, але водночас створила ситуацію нестабільної рівноваги. Ядерний чинник став водночас інструментом національного престижу та засобом внутрішньополітичної легітимації обох режимів. Упродовж подальших десятиліть індо-пакистанські кризи, зокрема Каргільська війна 1999 р., ескалації 2001–2002 та 2019 років – підтвердили, що наявність ядерної зброї не гарантує миру, а радше обмежує можливості традиційних воєн, зміщуючи конфлікт у площину гібридних протистоянь.

На початку XXI ст. ключовою тенденцією стало зростання ролі релігійного фактора у внутрішній політиці обох країн. В Індії поступове посилення ідеології *Hindutva* та прихід до влади націоналістичних партій сприяли зміцненню риторики «єдиної індуїстської нації», що загострило міжконфесійні суперечності всередині країни та вплинуло на її політику щодо Кашміру. Пакистан, своєю чергою, продовжував використовувати іслам як головний елемент державної ідентичності, що водночас слугувало фактором мобілізації суспільства, але й посилювало залежність від релігійних еліт і радикальних рухів. Таким чином, релігія у відносинах Індії та Пакистану набула подвійного значення, як інструмент легітимації влади і як каталізатор конфлікту.

Упродовж досліджуваного періоду спостерігається також стійка тенденція до мілітаризації Кашміру. Починаючи з 1980-х років, регіон поступово перетворився на одну з наймілітаризованіших зон світу, де присутність індійських військ і часті зіткнення з місцевими повстанцями стали нормою повсякденного життя. Протистояння в Кашмірі, яке спочатку мало політичний і територіальний характер, поступово набуло рис гібридної війни — з активним використанням інформаційних кампаній, терористичних актів і впливу недержавних акторів. Терористичні атаки в Мумбаї у 2008 році, у Пулвамі у 2019-му та численні прикордонні інциденти показали, що конфлікт не втрачає інтенсивності, а навпаки – адаптується до нових реалій.

Незважаючи на наявність міжнародних механізмів посередництва, таких як діяльність ООН чи місії UNMOGIP, їхній вплив на перебіг конфлікту

залишався обмеженим. Резолюції Ради Безпеки ООН, зокрема №47 від 1948 року, так і не були реалізовані через взаємну недовіру сторін та політичне небажання поступатися. Відтак, ООН виконувала радше символічну, ніж практичну роль, тоді як реальну динаміку відносин визначали внутрішньополітичні процеси в Індії та Пакистані, а також інтереси зовнішніх акторів.

Помітну роль у розвитку індо-пакистанських відносин відігравали Сполучені Штати Америки, Китай і Росія. США традиційно підтримували Пакистан як стратегічного союзника у боротьбі з радянським впливом, а згодом – у контексті глобальної «війни з тероризмом». Китай, навпаки, послідовно виступав партнером Пакистану, використовуючи його як противагу зростанню впливу Індії. Росія ж, хоча й зберігала історично тісні зв'язки з Індією, поступово змінювала свою політику у напрямку балансування інтересів між обома державами. Така складна мережа зовнішніх впливів перетворила індо-пакистанське протистояння на елемент глобальної політики, у якому регіональні інтереси переплітаються з боротьбою великих держав за вплив у Південній Азії.

Попри численні спроби встановити діалог – зокрема угоди в Сімлі (1972), Лахорі (1999), Ісламабаді (2004) – жодна з них не забезпечила довготривалого миру. Причиною цього є не лише відсутність політичної довіри, а й глибокі структурні суперечності, що визначають державну ідентичність обох країн. Для Індії збереження контролю над Кашміром стало символом цілісності держави, тоді як для Пакистану підтримка його «права на самовизначення» – питанням національної гідності. Таким чином, компроміс у цьому питанні для обох сторін залишається майже неможливим без перегляду власних національних наративів.

На сучасному етапі індо-пакистанські відносини характеризуються поєднанням взаємної ізоляції та вимушеної взаємодії. З одного боку, країни підтримують мінімальний рівень дипломатичних контактів і співпрацюють у межах багатосторонніх організацій, таких як ШОС чи БРІКС. З іншого – між ними зберігається глибока недовіра, що проявляється у припиненні торговельних відносин, обмеженні транспортного сполучення та блокуванні

ініціатив з гуманітарної співпраці. Економічний потенціал взаємодії залишається практично нереалізованим, а політичний діалог часто використовується сторонами як інструмент внутрішньої легітимації.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що індо-пакистанський конфлікт у 1971–2021 рр. пройшов складну еволюцію: від класичного міждержавного військового протистояння – до комплексного гібридного конфлікту, який охоплює політичні, релігійні, інформаційні та гуманітарні виміри. Незважаючи на зміни у глобальному середовищі, його основні причини – історична травма розділу, суперечливі національні ідентичності та невирішене питання Кашміру – залишаються незмінними.

З огляду на це, подальше вивчення індо-пакистанських відносин є надзвичайно важливим не лише для розуміння специфіки Південної Азії, але й для вироблення універсальних підходів до запобігання затяжним конфліктам у постколоніальному світі. Аналіз еволюції цього протистояння дозволяє зробити висновок, що стабільність у регіоні можлива лише за умови взаємного визнання легітимних інтересів сторін, посилення ролі міжнародних інститутів та розвитку гуманітарних зв'язків, здатних поступово замінити конфронтаційні моделі співіснування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Sil, N. P. *India-Pakistan Conflict: An Overview*. 24 с.
2. Haq, I. *Partition and Legacies of Violence: A Study of Kashmir Conflict*. *Displaced Voices*. 2020. Vol. 1. С. 45–62.
3. Kanjwal, H. *Colonizing Kashmir: State-building under Indian Occupation*. Introduction. *Stanford University Press*. URL: <https://www.sup.org/books/asian-studies/colonizing-kashmir/excerpt/introduction> (дата звернення: 07.10.2024).
4. Document on the 1971 India-Pakistan War. 56 с.
5. Rahman, Shafiqur. *Doomed to Separate: A Neoclassical Realist Perspective of the Third India-Pakistan War of 1971 and Independence of Bangladesh*. Dhaka: University Press, 2017. 35 с.
6. Vaghi, M. The End of the Third Indo-Pakistani War – 16 December 1971. *South Asian Studies Review*. 2021. Vol. 5. С. 112–129.
7. The Independence of Bangladesh in 1971. *National Archives UK*. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/the-independence-of-bangladesh-in-1971> (дата звернення: 04.10.2024).
8. Indo-Pak Conflict 1971: The Strategic Backdrop and Plan. *Defstrat*. URL: https://www.defstrat.com/magazine_articles/indo-pak-conflict-1971-the-strategic-backdrop-and-plan (дата звернення: 15.10.2024).
9. The Tilt: The U.S. and the South Asian Crisis of 1971. *National Security Archive, George Washington University*. URL: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB79> (дата звернення: 05.11.2024).
10. Iqbal, Zafar. *Pakistan's Nuclear Program: The Context*. Lahore: Policy Research Institute, 2016. 48 с.
11. Eksandh, Fanny. *India, Pakistan, and Nuclear Capability*. Lund: Lund University, Department of Political Science, 2015. 72 с.
12. Chari, P. R. *India–Pakistan and the Nuclear Race*. *South Asian Review Papers*. New Delhi: Institute of Peace and Conflict Studies. 2013. 34 с.

13. Kaplan, F. India-Pakistan Nuclear Rivalry. *South Asia Journal* (CIAO). 1999. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_99kap02.html (дата звернення: 11.10.2024).
14. Joshi, S. India's Nuclear Doctrine Debate. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2016. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2016/06/indias-nuclear-doctrine-debate?lang=en> (дата звернення: 12.12.2024).
15. Bakshi, J. Deterrence Stability in South Asia. *CIAO Working Papers*. 2004. URL: <https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/bak04/> (дата звернення: 02.12.2024).
16. Nuclear South Asia at 22. *CSIS Nuclear Network*. 2020. URL: <https://nuclearnetwork.csis.org/nuclear-south-asia-at-22/> (дата звернення: 28.12.2024).
17. Khan, F. Strategic Stability in South Asia: Nuclear Risks in the 21st Century. *Strategic Studies Quarterly* (Taylor & Francis). 2019. Vol. 11. No. 2. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/25751654.2019.1619229> (дата звернення: 05.01.2025).
18. The New Nuclear Age: India, Pakistan, Ukraine, Russia, Trump. *Vox*. 2017. URL: <https://www.vox.com/world-politics/414233/new-nuclear-age-india-pakistan-ukraine-russia-trump> (дата звернення: 07.01.2025).
19. Partition of India and its Aftermath (4.1.10). New Delhi: 2010. 112 с.
20. Patel, Aakar. *Our Hindu Rashtra: What It Is. How We Got Here*. Chennai: Westland Publications, 2020. 324 с.
21. Jamiat-ul-Ulama. *Composite Nationalism and the Two-Nation Theory*. Delhi: Jamiat Publications, 2018. 85 с.
22. Kashmir's history and the Partition of India and Pakistan. *The Washington Post*. 2025. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2025/05/10/kashmir-history-partition-india-pakistan> (дата звернення: 07.09.2025).

23. The Partition: The British Game of Divide and Rule. *Al Jazeera Opinions*. 10 серпня 2017. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/8/10/the-partition-the-british-game-of-divide-and-rule> (дата звернення: 15.01.2025).
24. Ahmed, S. Religion and Partition of India: Reassessing the British Role. *The Round Table (Taylor & Francis)*. 2022. Vol. 111, No. 6. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00358533.2022.2148911> (дата звернення: 02.02.2025).
25. The Story of 1947 Partition Told by the People Who Were There. *National Endowment for the Humanities (NEH)*. 2017. URL: <https://www.neh.gov/article/story-1947-partition-told-people-who-were-there> (дата звернення: 02.02.2025).
26. The Ongoing Legacies of Partition of British India. *Asia Society Magazine*. 2019. URL: <https://asiasociety.org/magazine/article/ongoing-legacies-partition-british-india> (дата звернення: 02.02.2025).
27. Document on National Identity and Conflict. 64 с.
28. Jess, M. Religion, Identity and Nationalism in South Asia (jess302). London: Routledge, 2018. 132 с.
29. Khan, A. National Identity and War: The Case of India and Pakistan. Karachi: Oxford University Press, 2020. 98 с.
30. From the Two-Nation Theory to Regional Autonomy Movements: Pakistan's Identity Crisis. *Modern Diplomacy*. 2023. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2023/10/21/from-the-two-nation-theory-to-regional-autonomy-movements-pakistans-identity-crisis/> (дата звернення: 22.02.2025).
31. Hindu Nationalism and its Impact on Kashmir. *Geopolitical Monitor*. 2023. URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/hindu-nationalism-and-its-impact-on-kashmir/> (дата звернення: 23.02.2025).
32. India and Pakistan: The Roots of Hostility. *BBC News*. 2017. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-40961603> (дата звернення: 24.02.2025).
33. CBP-10264: India-Pakistan Dispute over Kashmir. London: House of Commons Library, 2019. 28 с.

34. A Historical and Political Analysis of Kashmir. New Delhi: Kashmir Research Institute, 2021. 54 с.
35. The Counterterrorism-Terrorism Paradox: From Defence to Violence in Kashmir. Islamabad: South Asian Security Studies, 2020. 41 с.
36. Indian Kashmir – Freedom in the World 2025. *Freedom House*. 2025. URL: <https://freedomhouse.org/country/indian-kashmir/freedom-world/2025> (дата звернення: 02.09.2025).
37. Indian Revocation of Kashmir’s Special Status. *CSIS Analysis*. 2019. URL: <https://www.csis.org/analysis/indian-revocation-kashmirs-special-status> (дата звернення: 06.03.2025).
38. Jammu and Kashmir Terrorism Assessment 2001. *South Asia Terrorism Portal (SATP)*. 2001. URL: <https://www.satp.org/terrorism-assessment/india-jammukashmir-2001> (дата звернення: 06.03.2025).
39. Kashmir Crisis: Pakistan’s Terrorist Groups Infrastructure. *The Guardian*. 2025. URL: <https://www.theguardian.com/world/2025/may/07/kashmir-crisis-pakistan-terrorist-groups-infrastructure> (дата звернення: 11.09.2025).
40. Economic Relations between Pakistan and India: Improvement and Barriers. Islamabad: Institute of Regional Studies, 2022. 67 с.
41. India-Pakistan Crisis Deepened by Lack of Informal Diplomacy. *DW*. 2024. URL: <https://www.dw.com/en/india-pakistan-crisis-deepened-by-lack-of-informal-diplomacy/a-72687265> (дата звернення: 12.04.2025).
42. Toward Durable India-Pakistan Peace: A Roadmap through Trade. *United States Institute of Peace (USIP)*. 2024. URL: <https://www.usip.org/publications/2024/06/toward-durable-india-pakistan-peace-roadmap-through-trade> (дата звернення: 04.05.2025).
43. Pakistan, Trump, and India: Oil and Geopolitics. *The Washington Post*. 2025. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2025/08/20/pakistan-trump-india-munir-oil/> (дата звернення: 04.09.2025).

44. Make Indo-Pak Trade Trendy Again. *The Economic Times*. 2024. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/opinion/et-commentary/make-indo-pak-trade-trendy-again/articleshow/118944887.cms> (дата звернення: 06.06.2025).
45. Impact on International Business between India and Pakistan. *Spheralink 360*. 2024. URL: <https://www.spheralink360.com/post/impact-on-international-business-between-india-and-pakistan> (дата звернення: 11.06.2025).
46. India and Pakistan's Untapped Trade Potential. *South Asian Voices*. 2023. URL: <https://southasianvoices.org/india-and-pakistans-untapped-trade-potential/> (дата звернення: 11.06.2025).
47. Reviewing India's Economic Pulse amid Cross-Border Tensions. *China Briefing*. 2024. URL: <https://www.china-briefing.com/china-outbound-news/reviewing-indias-economic-pulse-amid-cross-border-tensions> (дата звернення: 25.06.2025).
48. India's First PMS Investing in REITs and InvITs. *The Economic Times*. 2025. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/invest/alt-launches-indias-1st-pms-investing-exclusively-in-reits-and-invits/articleshow/123511162.cms> (дата звернення: 25.06.2025).
49. India-Pakistan Trade Faces New Blow after Kashmir Attack, Diplomatic Rift. *Reuters*. 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/india/india-pakistan-trade-faces-new-blow-after-kashmir-attack-diplomatic-rift-2025-04-25/> (дата звернення: 05.08.2025).
50. Khan, M. A. (2024). Strategic Rivalries in South Asia: The US, China, and Regional Security Dynamics. *Journal of Asian Security and International Affairs*, 11(2), Springer. 145–168.
51. Mishra, V. Building on the Pillars of the India-US Defence Relationship in the 21st Century. Observer Research Foundation. *Issue Brief No. 622*, 2023. URL: <https://www.orfonline.org/research/building-on-the-pillars-of-the-india-us-defence-relationship-in-the-21st-century> (дата звернення: 29.06.2025).

52. US Strategic Interests in South Asia: What Not to Do with Pakistan. *ISS European Think-Tank*. 2024. URL: <https://www.iss.europa.eu/publications/us-strategic-interests-south-asia-what-not-do-pakistan> (дата звернення: 29.06.2025).
53. China, SCO, Putin, Modi, Xi Summit. *AP News*. 2025. URL: <https://apnews.com/article/china-sco-putin-modi-xi-summit-95f1421de601960a9c569933862a09a0> (дата звернення: 15.09.2025).
54. The Guardian View on Donald Trump and India: The Tariff War That Boosted China. *The Guardian*. 2025. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2025/sep/01/the-guardian-view-on-donald-trump-and-india-the-tariff-war-that-boosted-china> (дата звернення: 24.09.2025).
55. India, US, and Strategic Shifts in South Asia. *Financial Times*. 2025. URL: <https://www.ft.com/content/fbbef8f7-106f-40b0-8c96-555fa1af4802> (дата звернення: 26.09.2025).
56. Analyzing the Significance of Pakistan–India Trade. (2023). *Journal of South Asian Economic Studies*, 18(3), 45–62.
57. India–Pakistan relations: Trade and diplomacy in a tense environment. *BBC*. 2025. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/c3v5r1erdpgo> (дата звернення: 26.09.2025).
58. BRICS and SCO: A shift towards multipolarity. *Policy East*. 2024. URL: <https://policyeast.com/brics-and-sco-a-shift-towards-multipolarity/> (дата звернення: 05.07.2025).
59. India–Pakistan relations and South Asian geopolitics. *Drishti IAS*. 2024. October 17. URL: <https://www.drishtias.com/current-affairs-news-analysis-editorials/news-analysis/17-10-2024> (дата звернення: 11.07.2025).
60. Economic ties between Pakistan and Gulf countries: Implications for India–Pakistan trade. *Arab News*. 2025. URL: <https://www.arabnews.pk/node/2614033/business-economy> (дата звернення: 16.09.2025).

61. Pakistan's economic challenges and regional diplomacy. *Arab News*. 2025. URL: <https://www.arabnews.com/node/2614085/pakistan> (дата звернення: 16.09.2025).
62. EU–India: Broad trade and investment relationship. *European External Action Service (EEAS)*. 2024. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/india/eu-india-broad-trade-and-investment-relationship_en (дата звернення: 14.07.2025).
63. South Asia: Political and economic overview. *European Parliament*. 2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/181/south-asia> (дата звернення: 28.07.2025).
64. Make in India SME Regional Summits: How Surat's MSMEs are weaving India's future. *Economic Times*. 2025. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/sme-sector/et-make-in-india-sme-regional-summits-how-surats-msmes-are-weaving-indias-future/articleshow/122977469.cms> (дата звернення: 26.09.2025).
65. Russia says it is in talks to supply more S-400 missile systems to India. *Reuters*. 2025. September 2. URL: <https://www.reuters.com/world/india/russia-says-it-is-talks-supply-more-s-400-missile-systems-india-2025-09-02> (дата звернення: 28.09.2025).